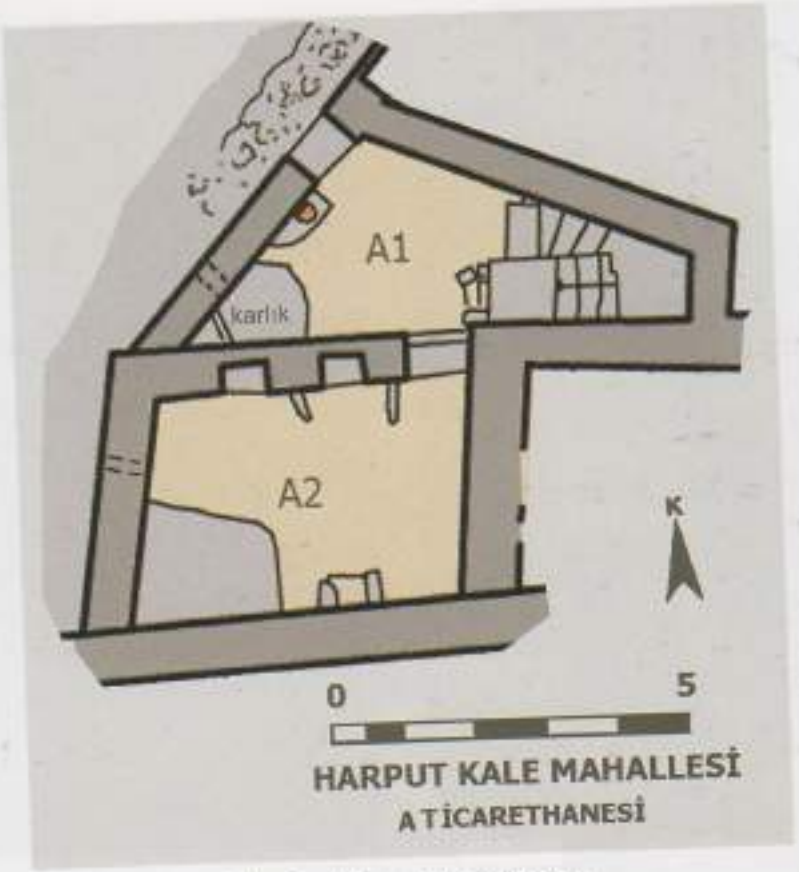

Res. 94 A, B ve E ticarethaneleri girişleri ve ana cadde, geride Elazığ Ovası.

A Ticarethanesi

Camiye yapışık ilk tesis iki odalı (A1-2) ve iki katlıdır. Toplam 36 m karelik alan kaplayan ticarethaneye kuzeybatı köşedeki bir kapıdan girilir (Plan 4, 7, Res. 95). Derinliği 5.70 m'yi bulan giriş holü düzensiz yamuk planlıdır. Zemini düzgün sal taşı levhalarla kaplıdır. Duvarlarında alçak pencere izine ve cam kırıklarına rastlanmaz. Bu nedenle yalnızca kapıdan ve belki de kapı üzerindeki şafak penceresinden gelen ışıkla aydınlatılmıştır. Doğu tarafında, birkaç basamakla dar bir sahanlığa ve merdivene ulaşılır. Küçük bir çıkma halinde olduğunu düşündüğümüz ikinci kata, günümüze dört basamaklı taş kaidesi gelebilmiş ahşap bir merdivenle çıkılabilmekteydi. 0.60 m kalınlığındaki çamur harç ve moloz taş örgülü duvarlar ağır bir üst kat taşıyacak kapasiteye sahip değillerdir.

Giriş holünün güneybatı köşesinde, tabanı sal taşı levhalarla kaplı bir çukur (1 m derinlik) bulunur (Res. 96). Çukur bir kanalla ana caddeye açılır. Bu ve buna benzer çukurlar, tahta kapakla kapatılmış karlık ve soğuk hava deposu olarak kullanılmıştır.

Plan 7 A Ticarethanesi planı.

Res. 95 A Ticarethanesinin batıdan görünüşü.

Res. 96 A Ticarethanesi giriş holündeki karlık çukuru ve çamur petek.

Res. 97 İçlerinde tahıl saklanan güneşte kurutulmuş çamurdan petek. Elazığ Müzesi.

Giriş kapısının hemen sağındaki alçak bir platform üzerine, ağzı duvara yaslanmış bir petek konmuştur. Harput kültüründe önemli yeri olan güneşte kurutulmuş çamur petekler, aslında kilerlerde tahıl depolamaya yönelik elemanlardır (Res. 97). Benzer peteklere ev kilerleri dışında, diğer bazı ticarethane ve atölyelerde de rastlanmıştır.

Merdiven kaidesinin batı yüzüne, düzgün taşlardan "U" biçimli bir ocak yerleştirilmiştir; ateş izleri bulunmakla birlikte, herhangi bir üretime işaret eden ağır bir ısı görmediği, daha çok günlük pişirme, ısıtma vb. işlerde kullanıldığı bellidir (Res. 98).

Giriş mekânından güneydeki ikinci bir odaya (A2) geçilmektedir. Tabanı kısmen sal taş kaplamalı odanın kuzey duvarına iki taka oturtulmuştur. Takalardan birinin içinde, uzun demir saplı teneke bir kepçe

Res. 98 A Ticarethanesi giriş holünden ocak.

Res. 99 A Ticarethanesindeki hazne.

bulunmuştur. Güneybatı köşede 1 m yüksekliğinde bir platform yer alır, yanında da duvara yaslanmış bir hazne durmaktadır (Res. 99).

Ticarethane sahibinin işini belirlemeye yardım edecek veriler ne yazık ki saptanamamıştır. Belirgin bir üretim faaliyetinin sürdürüldüğünü kanıtlayabilecek hiçbir iz de yoktur. Giriş holünde ele geçirilen şeffaf yeşil renkte, sarı yaldızlı ve baskı bezemeli, kalıp işi bilezik parçaları yapının 19. yüzyılın sonlarına ve belki de 20. yüzyılın başlarına kadar kullanıldığına tanıklık ederler.

B Ticarethanesi

Caminin kuzeyinde ana cadde boyunca sıralanmış iş yerlerinden ikincisi çok odalı (B1-6) ve tek katlıdır (Plan 4, 8). Toplam 84 m²'lik alan kaplayan yapıya, kesme taş bloklardan, kemerli bir kapıyla girilmektedir. Önde, koridorumsu dar bir giriş holü (B1) yer alır. 6 m derinliğinde ve

2-2.50 m kadar genişliğindeki hol, kapıdan alınan ışıkla ve olasılıkla kapı üstündeki küçük şafak penceresiyle aydınlatılmış olmalıdır. Taş kaplamalı tabanında, dükkândaki suyun sokağa atılması için küçük ve üzeri açık bir suyolu bulunmaktadır. Giriş kapısının solunda, taş ve ahşaptan bir tahıl depolama alanı yer alır. Bu depoda, diğer dükkân ve atölyelerden farklı olarak, güneşte kurutulmuş kilden petek kullanılmamıştır. Holün gerisindeki iki basamaklı bir sahanlıktan koridorumsu bir alana (B2) çıkılır. Kuzey ucunda, 1.60x0.70 m boyutlarında ve 0.80 m derinliğinde, zemini taş döşeli bir çukur bulunmaktadır. Batı kısa duvarına bir kanal açılmış ve gideri giriş holündeki suyoluna bağlanmıştır. Ağzı ahşap bir kapakla örtülmüş olması gereken bu çukur da, bir karlık yani soğuk hava deposudur. Bir tür ilkel buzdolabı olarak kullanılmış çukurun içinde porselen tabak parçaları ele geçirilmiştir. Dükkâna girişi sağlayan bu iki mekânda çok sayıda cam bilezik parçası bulunmuştur.

Yüksek koridor, kabul salonu ile mutfağa geçişi sağlar. Az ışık alabilen mutfakta (B3) iki gözlü bir ocaklık vardır (Res. 100). Ocaklık, zemini tuğla plaka döşeli bir platforma oturtulmuştur. Kerpiç bloklarla örülü bir davlumbaza sahiptir. Bu sistem konutlardaki ocakların daha küçük bir kopyasıdır. Batı duvarına büyük bir duvar dolabı açılmıştır. Mutfaktan basamaklı bir kapıyla loş bir odaya (B4) inilir. Işığı, bitişikteki ticarethaneye açılan dar bir mazgal penceresiyle sağlanmış odanın batı duvarı önünde dar bir platform bulunur. Bu oda ile bitişik ticarethanenin güney odası (A2) arasındaki duvar bazı onarımlara sahne olmuştur. Burada

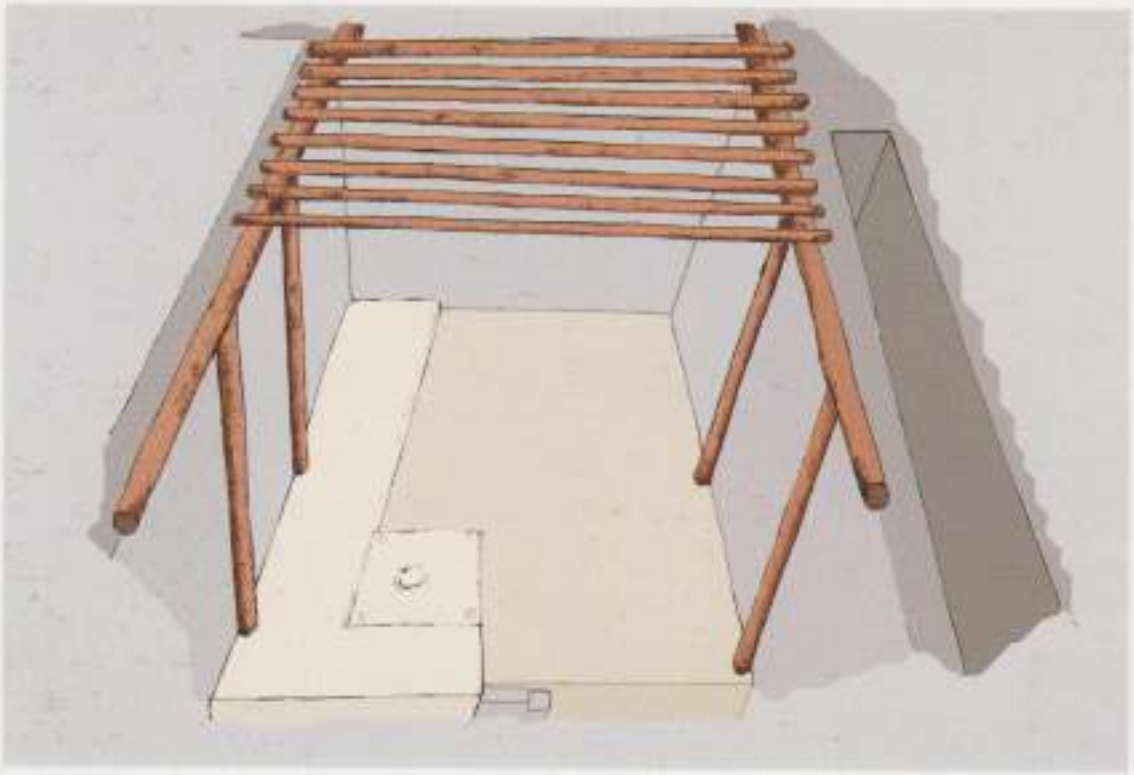
Plan 8
B Ticarethanesi planı.

Res. 100 B Ticarethanesi mutfağı.

duvar içinde taştan bir şöminenin parçaları ele geçirilmiştir; ancak şöminenin özgün durumuna ait veri elde edilebilmiş değildir.

Ticarethanenin en önemli noktası, geride daha yüksek bir teras üzerinde kurulu kabul salonudur (B5). 5.65x4.35 m boyutlarındaki salonun taştan duvarları yer yer 2 m yüksekliğe ulaşır (Res. 101-102). Cephesi, önemini vurgular şekilde özenli kesme taş bloklarla örülüdür. Girişin solundaki duvara, büyük bir pencere açılmıştır. Ortadaki kapıdan önce alçak zeminli pabuçluk ve servis bölümüne girilir. Solda taş döşeli küçük bir el yıkama ya da temizlik alanı (lavabo), yöresel deyişle çark bulunur. Kuzeybatı köşede, üzerine dört kulplu su küpü konmuş ahşap bir raf yer alır. Çöken rafın altında, emaylı çinko bir tabak, oval bir kapak ve madenî bir kaşık durmaktadır. Yöresel olarak tahtabent de denen oturma alanına iki basamaklı ve ahşap trabzanlı taş bir merdivenle çıkılır. Ahşap korkuluklu ana kabul salonu 4.50x4.35 m boyutlarındadır. Duvarları birkaç kat çamur sıvalı, beyaz badanalı ve toprak tabanlıdır. Kuzey ve güney duvarlarında, karşılıklı ikişer ahşap dikmenin iz ve yuvaları görülür. Dikmeler tavan açıklığını azaltma ve toprak damın duvarlara yapacağı basıncın bir kısmını üzerine alma amacını taşıyordu (Plan 9). Toprak damı taşıyan ve

Plan 9 B Ticarethanesi kürsübaşı ocaklı kabul salonunun tavan örtü sistemine ilişkin rekonstrüksiyon.

yöresel olarak cisir denen kirişler bu dikmeler üzerine yatırılmış ve yine yöresel olarak salma denen yatay ahşap ağaçlar ve duvarlar üzerine oturtulmuştu. Kuzey ve kısmen batı duvarı önünü çamur sıvalı bir seki dolanır. Beyaz renkli özel bir çamur sıvalı[197], dört köşesinde kürsü ayakları için çukurları olan ocak (çap: 0.40 m) sekilerin önüne yerleştirilmiştir (Res. 103). Burası Harput evleri için geleneksel kürsü başı alanıdır. Aşağıda ele alınacak diğer bir iş yeri ile iki konutun kışlık sofalarında da aynı düzene rastlanmıştır. Soğuk kış aylarında evlerde ısınma amacıyla kullanılan bu geleneksel sistemin ilk kez ticarethanelerde ortaya çıkmış oluşu ilginçtir. Böylelikle ticarî amaçlı kimi büyük tesislerde bir tür büro vazifesi gören kabul salonlarının varlığı anlaşılmaktadır. Daha yıllarca önce İ. Sunguroğlu[198] Harput dükkânlarını şu sözlerle anlatıyordu: ... *Dükkâna ya bir ya iki üç müşteri gelir; fakat dükkânın içi kalabalıktır,*

[197] Sunguroğlu (1959: 16; 1968: 149) beyaz renkli, killi toprağın, kentin kuzeyindeki Obuz Bağları'ndan getirilip samanla karıştırılarak harç haline sokulduğunu kaydeder.

[198] Sunguroğlu 1968: 251 vd.

Res. 101
B Ticarethanesi
kürsübaşı ocaklı
kabul salonu.

Res. 102
B Ticarethanesi
kabul salonu kürsü
başı ocağı ve alttan
soğutmalı seki,
önde servis bölümü.

Res. 103 B Ticarethanesi kürsübaşı ocağından ayrıntı.

kürsübaşlarında en az 3-4 kişi göze çarpar... Kazım Karabekir[199] de anılarında dükkânlardaki bu kürsü başlarından söz etmektedir. Böylelikle bu anlatımlara tıpa tıp uyan bir arkeolojik durum ile karşı karşıya kalınmıştır. Batıdaki sekinin altında, etrafı taşlarla örülü, zemini tek bir sal taşı levha ile kaplanmış, 0.80x0.40 m boyutlarında ve 0.20 m derinliğinde özel bir hazne oluşturulmuştur. Haznenin, servis mekânındaki lavaboya doğru bakan bir deliği vardır. Bu düzenin, içine kar konarak çalışan bir soğutma sistemine ait olduğu, yani büro içindeki bir tür buzdolabı vazifesi görmüş olabileceği inancı içindeyiz.

Kazı sırasında ele geçirilen, biri altın yaldızlı tütün lülesi parçaları ile porselen fincan ve tabak kırıkları salonun işleviyle tam bir uyum sağlamaktadır. Yanısıra madenî tabak ve kapak, kaşık, makas, şemsiye gergi telleri, bakır sikkeler, cam boncuk taneleri, cam bilezik parçaları, demir balta vb. eşyalar arasındadır. Salonun güneybatı köşesinde, ince uzun ve karanlık bir odaya (B6) açılan bir kapı bulunur; ancak kapı sonradan örülüp sıvanarak iptal edilmiştir. Bu karanlık mekâna mutfağın önündeki

199 Karabekir 2009: 43.

ikinci bir kapıdan da girilebilmektedir. Basamak şeklinde işlenmiş ana kaya temeller üzerine oturtulmuş mekânın bir depo olduğu bellidir.

Genişliği 80 m²'yi aşan işyerinin işlevini tayine yarayacak buluntular burada da ele geçirilebilmiş değildir. Dikiş işiyle ilişkili birkaç yüksük, makaslar ve iğneler terziliği akla getirmekle birlikte, ticarethane daha kapsamlı bir işlev düşündürecek kapasiteye sahip görünmektedir.

Giriş hollerinde bulunan çok sayıda cam bilezik arasında, koyu mavi renkli camdan Bohemya çıkışlı, baklava kesimli bilezikler ile Cornalin d'Aleppo denen teknikte yapılmış kırmızı ve yeşil renkli bilezik parçaları ve nihayet millefiori türünü anımsatan bitki bezemeli pembe bilezik kırıkları bu iş yerinin de 19. yüzyılın sonları ve hatta 20. yüzyılın başlarına değin kullanılmış olabileceğine işaret etmektedir.

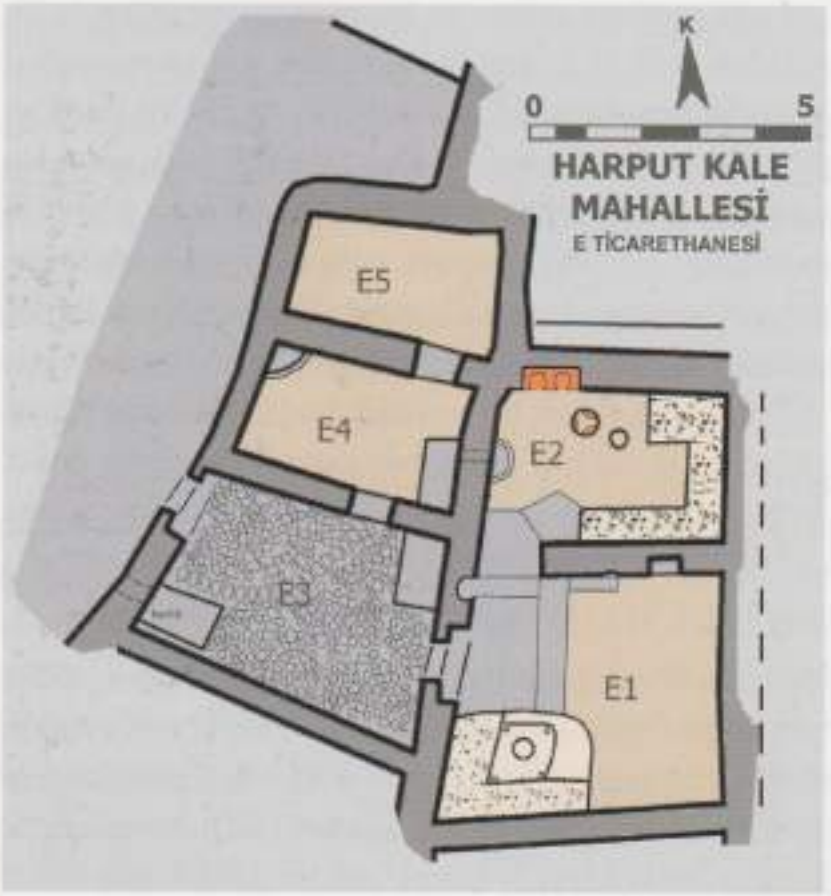
E Ticarethanesi

Kale Camii'nin kuzeyinde ana cadde boyunca sıralanmış ticarethanelerden üçüncüsü de çok odalı (E1-5) ve tek katlıdır. Toplam 75 m²'lik alan kaplayan ticarethaneye ana caddeye açılan bir kapıdan girilir (Plan 4, 10, Res. 104-105). Karlıklı giriş holü (E3), sekili, kürsü başı donanımlı kabul salonu (E1) (Res. 106), ocaklı mutfağı (E2) ve depolarıyla (E4-5) bu ticarethane genel anlamda bir öncekinin benzeridir. Daha yüksek bir teras üzerinde kurulu kabul salonunun, biri kış aylarında kullanılmak üzere iki ahşap kapısı bulunmaktadır. Ana kapı kanadı, eşiğin iç tarafındaki taş oyma yuvaya oturtulmuş demirden söve mili yatağı içinde dönen, demir pabuçlu ahşap kapı miline bağlıydı. Dış yüzün sağdaki kesme taş blokları üzerine çakılmış iki demir halka, ikinci bir ahşap kanadın kancalar yardımıyla monte edildiğini gösterir. Yöresel deyimiyle kapılık denen bu ikinci ve hafif kanat kış aylarında ısı kaybını önlemek üzere alınmış dikkat çekici bir önlemdi (bk. s. 169). Depo odalarından birinde çamur damı pekiştirip güçlendirmeye yarayan silindir şekilli loğ taşı bulunmuştur.

İşyerinin kazısı sırasında, demir bir kürek, çeşitli demir parçaları, dikiş iğnesi, toplu iğne, porselen fincan, tütün lülesi gibi eşyalar ile bakır Osmanlı sikkeleri ve bir Avrupa jetonu ve bazalt el değirmeni parçaları ele geçirilmiştir. Giriş holünün kuzeyindeki bir odanın (E4) duvarlarına, taban seviyesine yakın durumda karşılılı olarak çakılmış iki demir halka

bulunmaktadır. Ancak bu bulgular işlev tayini konusunda yeterli bilgi sağlamaktan uzaktırlar. Belki de ilhamını Venedik'in millefiori türü boncuklarından almış, bitki desenli cam bilezik parçaları ise ticarethanenin 19. yüzyılın sonlarına kadar kullanıldığına işaret etmektedir.

Ana caddenin doğu kanadında, Kale Camii'nden kuzeye doğru bitişik nizamda sıralanan çok odalı üç büyük ticarethane, mahallenin en dikkat çekici ve sürpriz yaratan özelliklerindendir. Birer kompleks halinde planlanmış bu büyük ticarethaneler olasılıkla Harput'un itibarlı, zengin tüccar ya da esnaflarına aitti. Arkeolojik buluntular ve mimarî özellikler, ne yazık ki, sahiplerinin ne işle uğraştıklarına, yaptıkları ticaretin kapsamına ilişkin yeterli bilgi ve belge sağlayabilmiş değildir. Ancak, yukarıda da belirtildiği üzere, cephe tasarımları ve giriş düzenleri, perakendeci esnaflardan farklı bir anlayışa göre biçimlendirilmiş olabileceklerine işaret etmektedir. Harput gibi kalabalık nüfuslu bir kentte yaşayan ve Halep gibi büyük ticaret merkezleriyle doğrudan ilişkiler kurabilmiş tüccarlar barındıran bir kentte bu gibi ticarethanelerin varlığı fazla şaşırtıcı olmamalıdır (bkz. s. 187 vd.).

Plan 10
E Ticarethanesi planı.

Res. 104 E Ticarethanesi, batıdan.

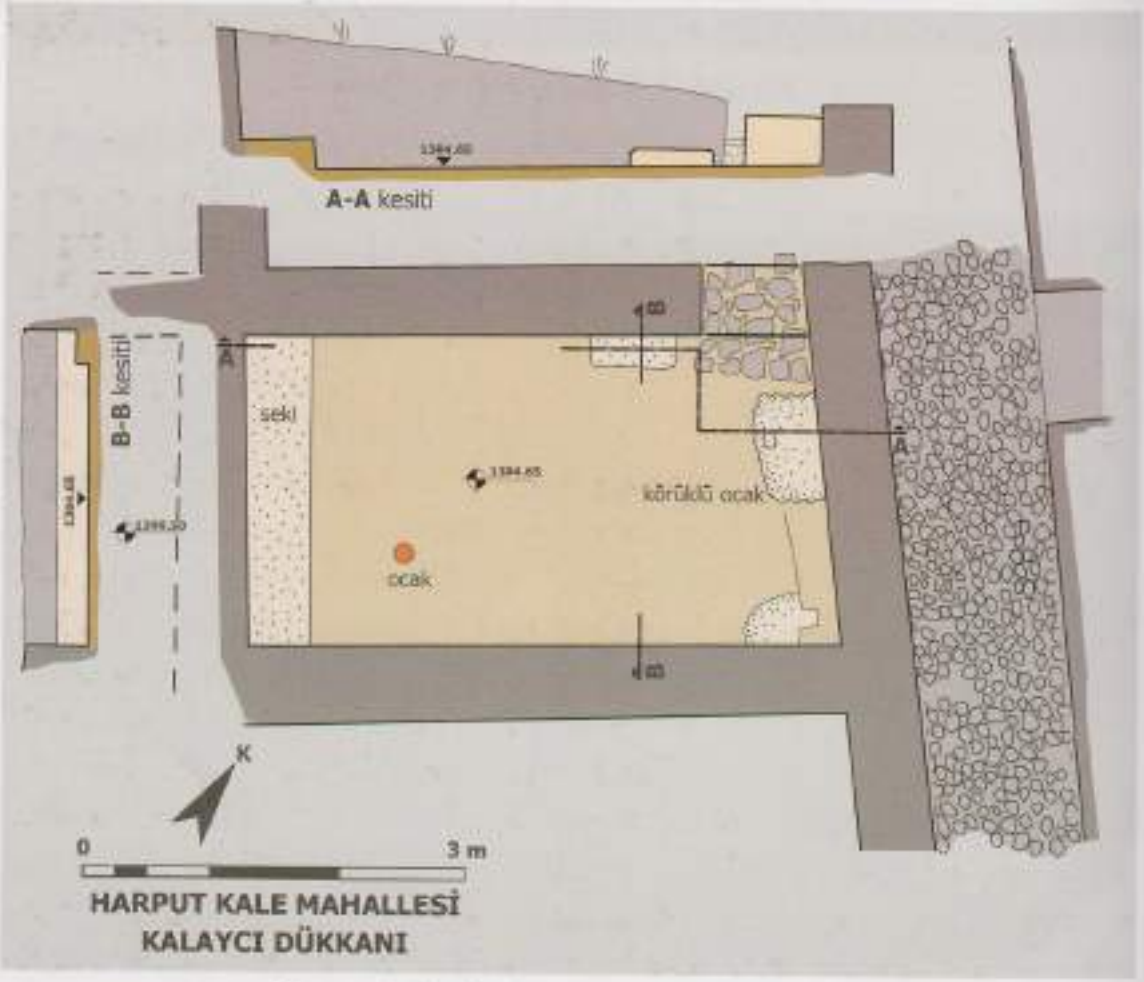

Res. 105 E Ticarethanesi ocaklı kabul salonu.

Kapıları ana caddeye açılan üç büyük iş yerinden sonra, dört yönden gelen cadde ve sokakların birleştiği bir kavşağa ve buradan da Orta Mahalle'yi kuzeyden sınırlayan sokağa varılır. Dirsekler yaparak doğuya doğru ilerleyen sokak küçük bir iç meydan durumundaki Kalaycı Meydanı'na açılır.

H Dükkânı (Kalaycı)

Orta Mahalle'nin kuzeydoğu sınırındaki küçük Kalaycı Meydanı'nın güney kanadını boydan boya kaplamaktadır. İçten 6.20x3.10 m boyutlarındaki dükkâna kuzeye bakan bir kapı ile girilmektedir (Plan 4, 11, Res. 106). Moloz taş ve çamurla örülmüş duvarları 0.70 m kalınlığındadır, toprak tabanlıdır. Sıvalı duvarlarda ticarethane, konut ve cami duvarlarında rastlanan beyaz badana kullanılmamıştır. Tabanı taş kaplamalı kapı geçidi içe doğru yükseltilmiş, böylelikle yukarı mahalleden gelecek yağmur

Plan 11 H (Kalaycı) Dükkânı plan ve kesitleri.

Res. 106 Kalaycı dükkânı.

Res. 107 Amid (Diyarbakır) Darphanesi'nde basılmış bir bakır Osmanlı sikkesi.

sularının içeri dolmaması için önlem alınmıştır. Kapıdan girildiğinde önünüze taş ve çamurla inşa olunmuş bir ocak çıkar. 1.10x0.65 m boyutlarında ve 0.50 m yüksekliğindeki ocağın altta küçük bir ağzı, üstte de küçük bir açıklığı bulunmaktadır. İçi kül ve kömürle doludur. Her yanı kapalı ocağın ancak körük yardımıyla çalışabilen bir sistem olduğu söylenebilir. Duman tahliyesinin kolaylıkla yapılabilmesi amacıyla ocak kapı ağzına konuşlandırılmıştır. Odanın güneydoğu köşesinde ikinci bir ocağa yer verilmiştir. Alçak bir seki üzerindeki bu küçük ocak "U" biçimlidir ve etrafı ince plaka taşlarla sınırlanmıştır. Taş tabanı önünde kavisli alçak bir kömürlük tablası vardır. Batıdaki kısa duvarda boydan boya toprak bir sedir uzanır; önünde, tabana bir ocak açılmıştır. Girişin hemen sağında kuzey uzun duvarı önündeki küçük platform olasılıkla bir petek kaidesi olarak hizmet vermektedir. Odada porselen fincan ve tabak

kırıkları, çanak çömlek parçaları, tütün lüleleri, teneke kapağı ve kırık bir kürek ağzı gibi eşyalar ele geçirilmiştir. Yanı sıra, burmalı ve fasetli cam bilezik parçaları da bulunmuştur. Sarı camdan baklava kesimli bilezik parçası dükkânın 19. yüzyılın sonlarına kadar yaşadığına işaret eder. Sedir üzerinde bulunan "Amid" baskılı bakır bir sikke ilgi çekicidir (Res. 107).

Körükle çalışan ocağına dayanılarak, 20 m² kadar genişlikteki bu dükkânın, Harput şer'iyye sicillerinde ve salnamelerde adı geçen kalaycı esnafına ilişkin bir işlik olduğunu sanmaktayız.

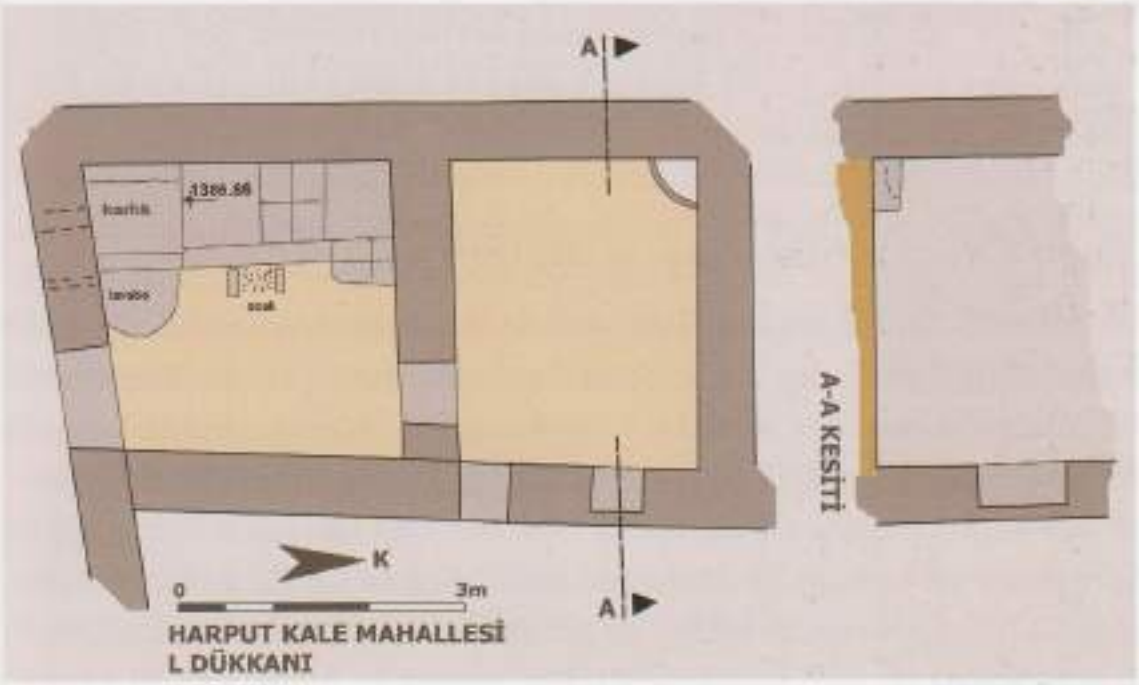
L Dükkânı

Dükkânlardan biri (L1-2) güneye, Cami Caddesi'ne açılmaktadır. Mahalle mektebine bitişik yapı iki odalı ve iki katlıdır. Toplam 18 m karelik alan kaplayan yapıya güneydoğudaki bir kapıdan girilir (Plan 4, 12; Res. 108). Ön odanın güneybatı köşesine, diğer iş yerlerinden görmeye alışık olduğumuz, kapaklı soğuk hava çukuru, yani karlık yerleştirilmiştir. Lavabo ve tek gözlü ocak aynı alanda toplanmıştır. Batı duvarı önüne oturtulmuş bir merdivenle üst kata çıkılır. Gerideki ikinci oda karanlık bir depo görünümündedir. Odaya ışık, küçük bir pencere ile yandaki büyük konutun giriş holünden alınmıştır. Üst kat hakkında fazla bilgi yoktur; ancak burada hiç olmazsa duvarlardan birinde veya taka (niş) pervazlarında, çamur sıva üzerine alçı süsleme bulunduğu belirlenmiştir. Üst kattan düşerek kırılmış alçı panolarda kabartma motifler bulunmaktadır (Res. 109). 1.5 cm kalınlığındaki levhalar çok parçalanmış olduğundan genel kompozisyon şeması hakkında sağlıklı bir şey söylenemez. Parçalar üzerinde, rozetler, içleri noktalı girlantlarla bordürlenmiş altıgen rozet dizileri, serbest teknikle çalışılmış sümbül dalı kabartmaları görülmektedir. Madenî dikiş yüksüğü, tütün lüleleri, cam bardak ve kap parçaları, çok miktarda porselen kahve fincanı kırıkları ile çamur damı pekiştirip güçlendirmeye yarayan silindir şekilli loğ taşı bu dükkânda ele geçen eşyalar arasındadır. Buluntulardan en ilginci, karlık çukurunda saptanan, yörede bolca yetişen iri çekirdekli menengiç (çedene) meyveleri ile ceviz kabuğu parçalarıdır.

Kapısı sonradan örülerek kullanılmaz duruma getirilen bu dükkânda üç bakır Osmanlı sikkesi bulunmuştur. Hicrî 1113/Milâdî 1701 baskılı bakır bir II. Mustafa sikkesi üzerinde *30 Duribe fi Kostantiniyye* yazısı

Res. 108 L Dükkânı giriş mekânı ve üst kata çıkan merdiven.

Plan 12 L Dükkânı plan ve kesitleri.

Res. 109 L Dükkânı üst kat odalarına ait alçı kabartma parçaları.

okunmaktadır. Bu sikke yapının kullanılmaz duruma düştüğü tarihi belirliyorsa son derecede önemlidir.

Kale Mahallesi'nin, tümü düz toprak damlı dükkânlarının yükseklikleri konusunda bilgi sahibi değiliz. Bazıları iki, bazıları da tek katlı yapıların aynı yükseklikte olmadıkları açıktır. Genel olarak Osmanlı dükkâlarında yüksekliğin 3.5 m ile 6 m arasında değiştiği düşünülür[200]. Ancak Kale Mahallesi dükkânlarında kat yüksekliği konusunda kesin bir rakam vermek zordur. Bununla birlikte bu denli yüksek olmadıkları anlaşılmaktadır. Moloz taş ve çamur harç örgülü duvarların fazla yüksek olduğu söylenemez. Eski Harput dükkânlarına ait bazı fotoğraflar yükseklik konusunda fikir verebilir (Res. 53, 93). Bu fotoğraflardan yola çıkarak dükkân yüksekliklerinin 2.50-3.00 m civarında olabileceği söylenebilir.

Bir tür ilkel soğutucu görevi yapan karlıklara sahip geniş kapsamlı ticarethane anlayışı, küçük kepenkli dükkân anlayışından farklı bir ticarî sistemin kanıtı olmalıdır.

Cami Caddesi Güneyindeki Atölyeler

Mahalle camisinin güneyinde, dinî ve ticarî alandan Cami Caddesi ile izole edilmiş atölyeler alanı, bir tür sanayi çarşısı yer alır. Güneydeki Uluova'ya bakan daha alçak iki teras üzerindeki bu yapı grupları Urartu döneminden kalmış olması mümkün bir kaya oyma tesis (S1) (bkz. s. 217 vd.) etrafında toplanmışlardır. Cami Caddesi'nden birer kapı ile girilebilen bu yapı topluluklarından ikisi, doğu ve batıda iki küme halindedir. Üçüncü bir atölye grubu ise güneyde en alçak teras üzerine konuşlandırılmıştır.

---

200 Bkz. Cerasi 1993: 123.

Doğu Grubu Atölyeleri

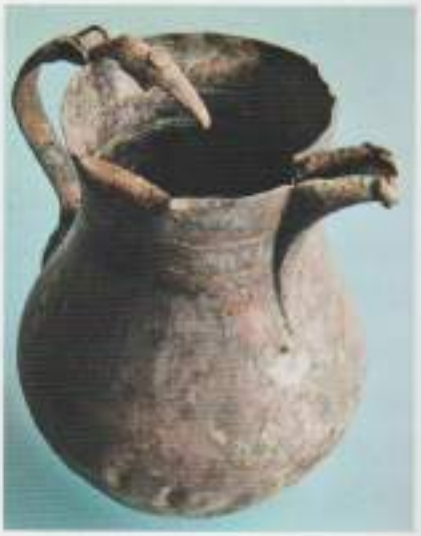
Atölyeler alanına Cami Caddesi'nden taş döşeli, üzeri açık küçük bir avludan (S9) geçilerek girilir. Avlunun bir kenarında umumi bir tuvalet (WC1) bulunmaktadır (Plan 4). Bu alandaki üretim faaliyeti tadilât ve tamiratlarla uzun süre devam etmiştir. İlk yapılar kullanılmaz duruma düşüp yıkıldıktan sonra en geç evrede üzerlerine yüksek ısı ile çalışan madenci fırınları inşa olunmuştur. Açık alanda kurulmuş fırınlardan günümüze, yalnızca birkaç kez onarım geçirmiş ve yanarak tuğlalaşmış tabanlar kalmıştır, mimarîye ait hiçbir iz yoktur. Fırınların kazısı sırasında bu alan ve yakın çevresinde çok sayıda (toplam yaklaşık 40 kg) yarı yuvarlak demir cürufu elde edilmiştir (Res. 110). Ayrıca ekmek pişirme işleriyle ilgili tandırlar da son evreden günümüze gelen kalıntılar arasındadır. Tandırlardan birinde bulunmuş bakır bir kahve cezvesi kalaylı ve damgalıdır (Res. 111). Öyle görünüyor ki, atölye alanı Osmanlı döneminin geç aşamalarında üzeri açık bir pişirme ve maden ergitme sahası olarak kullanılmış, kaya oyma Urartu tesisi taş, toprak ve çöplerle tamamen doldurularak kullanılmaz duruma sokulmuştur.

Geç Osmanlı döneminin bu silik kalıntılarının altında daha erken atölye yapıları bulunmaktadır. Güneyde ve kuzeyde iki teras üzerine kurulu yapılar, doğrudan doğruya Urartu türü kaya yatakları, kısmen de Osmanlı öncesine giden horasan harçlı duvar ve tabanlar ile kiremit damlı bir mimarî üzerine kurulmuştur.

Güneydeki atölyelerden birine, yukarıda söz edilen taş döşemeli küçük avludan ve küçük bir sahanlıktan geçilerek varılmaktadır. Zaman içinde üç büyük inşa evresi geçirerek değişime uğramış bulunan atölye girişi kuzeybatı köşededir (Plan 4, 13, Res. 112). İlk evrede 6.20x5.10 m boyutlarında, yaklaşık 30 m^2 alan kaplayan tek bir hacim söz konusudur. Kısmen kaya kısmen de çamur tabanlı bu büyük mekânın batı duvarına büyük bir taka açılmıştır. Doğu duvarı önünde 0.70 m çapında bazalt bir değirmen taşı bulunmaktadır. Taş özel olarak hazırlanmış bir kaideye oturtulmuştur. Bir süre sonra kullanılmaz duruma düşen yapının üzerine mıcır ve çamur döşenerek 0.50 m kadar yüksekte yeni bir taban geçirilmiş, tabana iki tandır ve ocaklar yerleştirilmiştir. Erken iki evrede yangın izi yoktur. Üçüncü kullanım evresinde taban mıcır ve çamur serilerek biraz daha yükseltilmiş ve bu yeni zemin üzerinde büyük bir onarıma

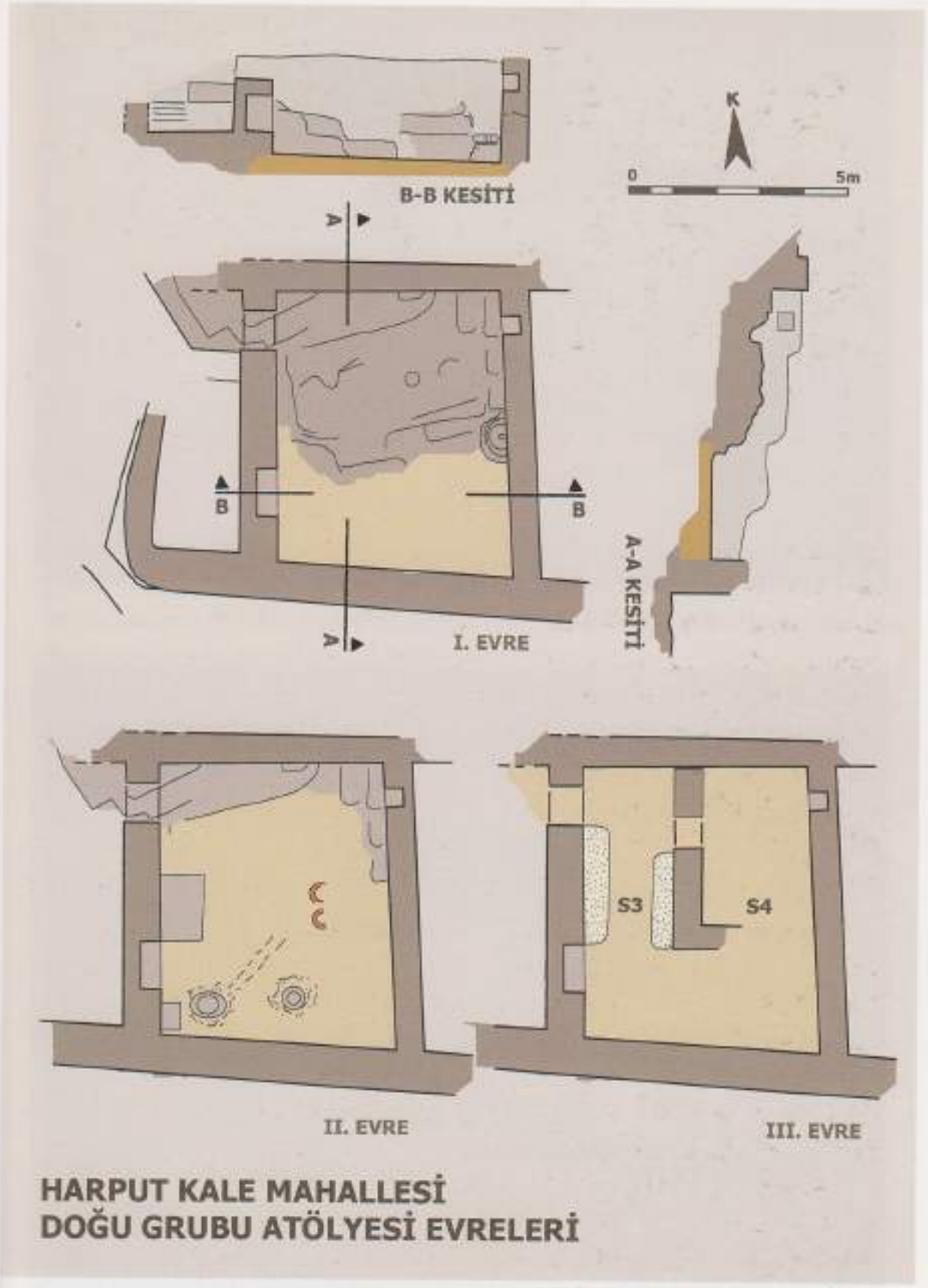
Res. 110 Atölyeler alanında ele geçen yarım küre şekilli demir cürufları.

Res. 111 Kalaylı bakır cezve.

gidilmiştir. Onarım sırasında, ilk iki evrede kullanılan büyük mekân, ortadan geçirilen bir taş duvarla ikiye (S3-S4) ayrılmıştır. Batı odasının uzun duvarları önüne karşılıklı olarak alçak toprak sekiler konmuş, eski tandırlar doldurularak iptal edilmiştir. Kuzeydoğu köşeye kaba taşlarla sınırlanmış 0.30 m derinliğinde bir hazne eklenmiştir. Siyah renkte yanık ve kül izlerine sahip haznenin ateşle ilişkili olduğu belirgindir. İkinci odanın batı duvarına aynı türde düzensiz bir hazne yapıştırılmıştır. Odalar, çamur tabanlarını ve sekilerini tuğlaya dönüştürmüş ağır bir yangının izlerini taşır. Üst üste üç tadilât evresine sahip bu Osmanlı dönemi mekânları uzun süre kullanıldıktan sonra terk edilmişlerdir.

Doğu grubu atölyelerinin daha doğudaki ikincisine doğudaki geniş bir kapıdan girilir (Res. 113). Toprak üstü izlerden söz konusu alanda daha başka mekânların bulunduğu anlaşılmaktadır. Tadilât ve uzun süreli kullanım buradaki atölyeler için de söz konusudur. Atölyelerden biri başlangıçta doğu-batı doğrultusunda sıralanan giriş (S 6) ve iki oda (S 7-8) düzeninde tasarlanmıştır. Kapı eşiği ve giriş holü zemini kısmen büyük saltaşı levhalarla kaplıdır. Sonraları hol alçak bir duvarla ikiye bölünüp daraltılmış, bu sırada gerideki iki oda (S 7-8) kullanılmaz duruma girmiştir. Ana kayaya çok yakın oluşları yüzünden bu odalardan fazla bir kalıntı gelmemiştir. Aynı tadilât sırasında daraltılan holün güney duvarına yeni bir kapı açılmış ve 6.30x3.50 m kadar boyutlarındaki başka bir mekânla (S 5) bağlantı sağlanmıştır. Birkaç kullanım evresi geçiren bu mekân daha

Plan 13 Güney Atölyesi plan ve kesitleri.

Res. 112 Doğu grubu atölyeleri, sağda S3-4, solda S5.

Res. 113 Doğu grubu atölyeleri girişi, batıdan.

alçak bir teras üzerinde yer almaktadır ve büyük çapta ana kaya kütlesi üzerine oturtulmuştur. Önceleri bağımsız bir görünüm veren bu oda da çeşitli onarımlara sahne olmuştur. Yapıya başlangıçta güneydoğu köşedeki bir kapıyla girilmekteydi. Sonraki tadilâtlar sırasında kuzeydeki giriş mekânından (S6) bir kapı açılıp duvarları yükseltilerek bağlantı sağlanmıştır. Bu yeni dönemde odanın doğu duvarı üzerine yeni bir kapı açılmıştır. Yapının geç evresine ait tabanlar üzerinde ele geçen, biri sonradan delinerek kolye olarak kullanılmış en geç bakır sikkeler Abdülmecit döneminden kalmadır. H. 1255/M. 1839 tarihli sikkeler padişahın 12. ve 19. saltanat yıllarında darbedilmiştir.

Osmanlı egemenliğinin erken evrelerinden başlayarak çeşitli onarımlarla üç yapı evresi boyunca kullanılmış fakat sonraları terk edilmiş doğu grubu atölyelerinin işlevini belirleyecek verilerden şimdilik yoksunuz. Mimarlık kalıntıları ve yapı içi eklentiler bu konuda fazla bir yardımda bulunmazlar. Ancak, mahalle camii çevresinde, sanayi ve ekonomik faaliyetin yoğun olduğu kesimde yer almış olmaları, merkezî konumları ve üzerlerinde sonradan hiçbir yapılaşmaya gidilmemiş bulunması, belli bir önem taşıyan kamusal kimliklerine işaret etmektedir.

16. yüzyılın başlarında Osmanlı yönetimine giren Harput'ta hemen bir darphane kurulduğu bilinmektedir. Burada ilk Osmanlı sikkelerini bastıran Yavuz Sultan Selim paralarının arka yüzünde *durub-u Herbert* yani "Harput'ta basılmıştır" ibaresine rastlanır. Darphane Kanunî Sultan Süleyman döneminde de faaliyetini sürdürmüştür. Bu darphane kalenin neresindeydi, nasıldı? Bilinmez. Henüz yeri ve biçimi konusunda açık ve doyurucu kanıtlar yoktur. Ancak tarihî belgelerden "mukataa usulü"yle işletildiği bilinmektedir[201]. Mevcut arkeolojik veriler Osmanlı darphanesinin bu yörede olabileceğini düşündürecek düzeye ulaşmıştır.

---

201 Öztürk 1992.

Res. 114 Batı yamacı atölyeleri, genel.

Batı Yamacı Atölyeleri

Diğer bir atölye grubu, Cami Caddesi'nin güneyinde, Urartu türü kaya oyma tesisinin batı yamacında kurulmuştur (Plan 4, Res. 114). Tüm yapılar büyük çapta basamak şeklindeki kaya temelleri üzerine oturtulmuştur (Res. 115-116). Toplam 120 m² kadar genişliğindeki alanda sekiz mekân (S10, 12-18) açığa çıkarılarak temizlenmiştir. Belki de tek büyük bir atölyeye ait bu mekân grubuna kuzeydoğu köşeden Cami Caddesi'ne açılan bir kapıyla ve küçük bir sahanlıktan geçilerek girilebilmektedir. Yapıları doğudan kaya oyma tesis sınırlamaktadır; batı sınırı ise horasan harçlı bir perde-duvar çizmektedir. 0.80 m kalınlıktaki bu duvar yan yana dikine yerleştirilmiş ahşap hatıllarla güçlendirilmiş, sonraları üzerine çamur harçlı taş duvarlarla eklemeler yapılmıştır. Horasan harçlı duvarlarda iri ve daha iyi işlenmiş bir taş örgü söz konusudur. Daha ince ve çamur harç örgülü duvarlar son Osmanlı döneminden kalmadır. Alanı güneyden sınırlayan ahşap hatıl ızgaralı duvarda bu iki farklı teknik daha belirgindir. Odalardan biri (S18), ana gruba kıyasla daha ince tutulmuş ve farklı teknikte örülü duvarlarıyla sonraki bir eklenti görünümündedir. Bir

Res. 115 Atölye mekânları altında kalmış kaya oyma temel yuvaları.

Res. 116 Düzgün işlenmiş ana kaya zeminli mekân.

odanın (S 12) doğu duvarını ve zeminini ise kısmen işlenmiş ana kaya oluşturmuştur. Zeminde, taşlarla örülerek yapılmış ince bir kanal vardır. Kanalın suyu yeraltından Cami Caddesi'ne verilmiştir. Buradan, koridora benzer bir geçitle diğer bir odaya (S 13) geçilir. Odanın batı duvarını 1.80x0.80 m boyutlarındaki horasan harçlı iki paye oluşturur. Sonradan çamur harçlı duvarlar eklenmiş bu iki örme ayağın önceden bir kemeri desteklemek üzere planlandıklarını sanıyoruz. Nitekim 19. yüzyıl Harput fotoğrafları ve özellikle Fransız ressam J. Laurens'in sulu boya resimlerinden eski Harput'ta yapıların önünde kemerli eyvanların varlığı görülmektedir.

Atölyenin en güney ucundaki iki mekân (S14-15) karanlık birer bodrum görünümündedir (Res. 117). Kapısı bulunmayan bu mekânlara üst kattan merdivenle inilmektedir. Nitekim güney odasınında taş bir merdiven bulunmaktadır. Kuzey odasına ise üst kattan merdiven görevini yapan kayaya oyulmuş temel yatakları yardımıyla inilmektedir. İçlerini, basamak şekilli temel yatağı izleri taşıyan ana kaya kaplamaktadır. Bunlardan kuzeydekinin (S14) batı kenarına bir tandır yerleştirilmiştir.

Res. 117 Batı Yamacı Atölyeleri'nin güney ucundaki bodrum katları, S14-15.

Ağır yıkım geçirmiş ve yamaçtaki konumları nedeniyle erozyondan çok fazla etkilenmiş bulunan atölye ve mekânları hakkında fazla bir şey söylenemez. Taban ve zemin dolguları, ana kayanın batıya doğru sert düşüşler yapması nedeniyle büyük oranda akıp gitmiştir. Bununla birlikte, iki farklı kot üzerine oturtuldukları, iki teras halinde ve iki farklı evrede inşa edildikleri oldukça belirgindir. Bazı mekâlardan günümüze yalnızca bodrum katları kalabilmiştir. Dolayısıyla işlev tayinine yarayacak küçük buluntu ya da mekân içi sabit donanımlara rastlanmamıştır. Kazı sırasında pişmiş topraktan çok sayıda (90) tütün lülesi ile cam bilezik parçaları, porselen kahve fincanı parçaları vb. eşyalar ele geçmiştir. Tarihlenebilir en eski buluntu Sultan III. Osman dönemine ait Hicrî 117[1] /Milâdî 1754-1757 tarihli gümüş bir sikkedir.

Güney Teras Atölyeleri

Atölyeler alanının en güney ucunda alçak bir teras üzerinde ve yan yana birkaç grup (G1-3) halindedirler (Plan 4; Res. 118). Doğu-batı doğrultulu bu yapılar tek katlıdır. Sırtlarını üst terasın perde duvarına yaslamışlardır. Karşılıklı iki odadan meydana gelen batı grubuna (G1-2) güneyden derin bir koridorla ulaşılmaktadır. Kuzeydoğu köşedeki bir kapıyla girilebilen batı odasının batı duvarına bir taka açılmıştır. Tabanı topraktır. Ortada yuvarlak bir ocak bulunmaktadır. Kuzeybatı köşede tabana, büyükten küçüğe doğru giden, aynı hizada beş yuvarlak çukur oyulmuştur. Yanlarındaki duvara, tahıl depolama işiyle ilgili çamurdan bir petek yaslanmıştır (Res. 119-120). Odanın kuzeybatı köşesi, bu alandaki kaya oyma tesisin geçit ya da gideri ile bağlantılıdır. Böylelikle iki mekân arasında irtibat sağlanmıştır. Bu kullanım sırasında kaya oyma tesisin bir miktar yükseltilen tabanına sal taşı levha döşenerek yanına bir ocak yapılmıştır. Atölyenin ikinci odası giriş koridorunun doğusundadır. Odanın (G2) batı duvarı önünde alçak bir toprak seki vardır; önünde tabana yuvarlak bir ocak açılmıştır. Odalardan ilkinde bir tür üretim yapıldığı, ikincisinin ise oturma amaçlı olduğunu sanıyoruz.

Bu atölyenin önündeki iki dikdörtgen paye (ayak), burada da kemerli bir eyvan veya daha çok da düz bir saçağın varlığına işaret eder. Güney Teras Atölyeler grubu doğuya doğru devam etmektedir. Ancak bu bölüm erozyon nedeniyle büyük zarar görmüştür ve günümüze iyi durumda

Res. 118 Güney Teras Atölyeleri, batıdan.

Res. 119 Bir atölye (G1) tabanına açılmış çukurlar.

Res. 120 Bir atölye (G1) tabanına açılmış yuvarlak çukurluklar ve yere düşmüş petek.

gelebilmiş değildir. İşlevleri konusunda açık bir bilgi edinememekle birlikte bu atölyelerde çevreyi kirleten zanaatların yapıldığı ve bu yüzden açık alanlara gereksinim duyulduğu bellidir.

İncelenen ticarethane, dükkân ve atölyelerde çoğu kez, ev kilerlerinden iyi tanınan, tahıl depolamaya yönelik ve yöresel olarak petek denen depolama elemanlarına rastlanmış olması son derecede ilginçtir. Daima giriş kapısı yakınında olan bu tür elemanların, verilen hizmete karşı nakit yerine alınan aynî ürünün depolanması amacına hizmet etmiş olmaları mümkündür.

Konutlar

İçlerinde kent nüfusunu meydana getiren ailelerin yaşadığı konutlar, mahallelerin en başat elemanlarıdır. Zengin, yoksul, memur, asker, din adamı, esnaf vb. çeşitli sınıf ve etnik gruba mensup insanların başını sokup yaşam sürdüğü bu aile yuvalarının oluşmasında, topografik yapı, coğrafî koşullar, sosyal ve ekonomik durum ile geleneksel kültür en belirleyici etkenlerdir. Bu nedenle, çeşitli mahallelere dağılmış yoğun bir nüfus barındıran Harput evlerini tek bir kategori altında ele alıp incelemek, bazen inanıldığı gibi, bir ikisinin analiziyle tüm Harput konutlarının ortak özelliklerini sayıp dökebilmek[202] mümkün değildir.

1885 tarihli Mamûret-ül Aziz Salnamesi'ne göre 19. yüzyıl sonlarında Kale Mahallesi'nde 15-20 hane bulunmaktadır (bkz. s. 90). Topraküstü kalıntılar ve mimarlık izlerinden görülebildiği kadarıyla sayıları salnamede verilene çok yakındır. Daha çok dinsel ve ekonomik faaliyetin toplandığı merkezi alanın kuzey-kuzeybatı ve güney-güneybatısındaki teraslar üzerine yayılmışlardır. Düzenli bir plan çerçevesinde yerleştirilmiştirler. Yüzlerini güneşe ve manzaraya göre ayarlayarak, birbiri üzerinden bakacak şekilde güneye yöneltilmiştirler. Evliya Çelebi'nin[203] de bildirdiği üzere düz-toprak damlıdırlar; konut satın alımıyla ilgili kadı sicili kayıtlarına göre tahtânî ve fevkânî, yani tek katlı ya da iki katlıdırlar (Res. 121-124); bazen üç katlı büyük evler de bulunmaktadır. Harput'a 17. yüzyıl başlarında gelen Polonyalı Simeon[204] şehirdeki evlerin çok büyük olduğunu, her birinde 40 beşik sallandığını yazar. Bazı konutların çok geniş ve çok işlevli oldukları Osmanlı satış belgelerinde geçen ifadelerden[205] de anlaşılmakla birlikte, bu yalnızca konak türü yapılar için geçerlidir. Yüzeydeki izlerden teşhis edilebildiği kadarıyla Kale Mahallesi'ndeki konutlar, henüz tam olarak temizlenemeyen çok büyük boyutlu biri dışında, mütevazı ölçeklidir ve sakinlerin sosyal ve ekonomik durumlarına göre yapılandırılmış gibidir. Sözgelimi Hicrî 1072/Milâdî 1662 tarihli bir satış kaydında Müderris Mahallesi'ndeki bir ev: *...bir bâb sofa önünde eyvanıyla ve bir bâb kış damı ve bir oda ve bir bâb ahur ve eyvan avlusuyla*

---

202 Yaşa 1992: 188

203 Evliya Çelebi 1986: 170.

204 Simeon 1964: 89.

205 Erdoğdu 2006: 164 vd.

Res. 121 Kurşunlu Camii'nden Üç Lüleli Çeşme'ye uzanan ana cadde, 1930'lu yıllar.

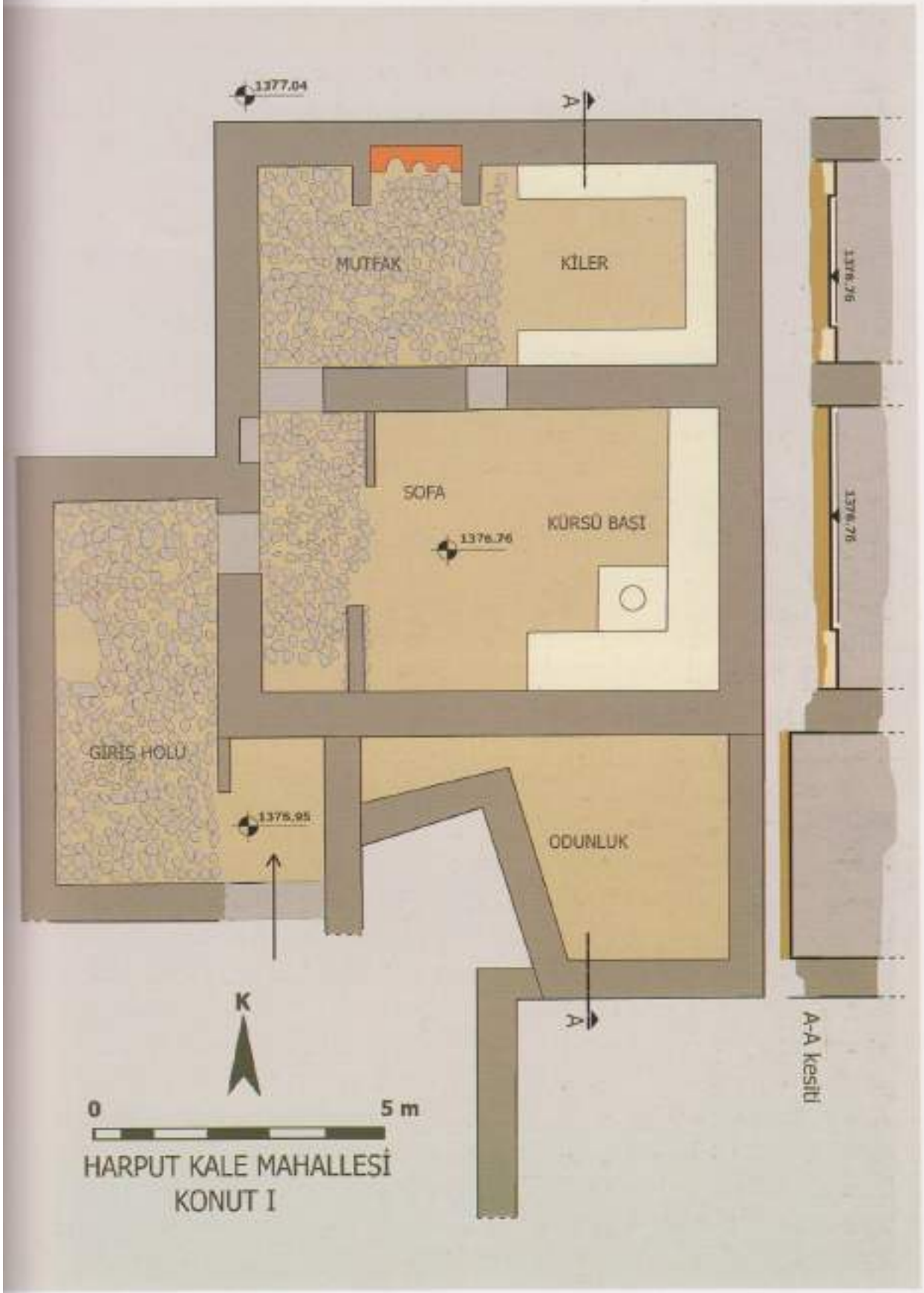

Res. 122 Kentin güney ucundaki eski Harput evlerinden bir görüntü.

I No'lu Konut

Kale Mahallesi'nin güney ucunda ve en alçak teras üzerinde, kuzeyden güneye doğru inen bir sokağın iki yanında karşılıklı iki kâgir konut kalıntısı yer alır (Plan 14). Mahalledeki diğer binalardan yalıtılmış bir görünüm arzeden iki yapıdan batıdaki tümüyle temizlenmiştir (Res. 125). Cephesi güneye, Elazığ Ovası'na bakmaktadır. Kuzeyi ve doğusu iki sokakla sınırlıdır. Batısında alçak bir teras alanı, güneyinde ise Kale güney suru bulunmaktadır. Yaklaşık 110 metre karelik alan üzerine kurulmuş yapının 0.70 m kalınlığındaki duvarları büyük çapta taş ve biraz da kerpiç bloklarla örülüdür. Kerpiç molozunun azlığı, buna karşılık taş yıkıntının fazlalığı mimaride daha çok taş malzemeden yararlanıldığını gösterir. Eve, güneybatı köşeye yerleştirilmiş, tabanı sal taşı döşeli, önü açık ve alçak bir holden girilir. Bu hol doğrudan doğruya girişe izin vermeyen geleneksel Türk evi anlayışına uygun bir tasarımın ürünüdür. Duvarları çamur sıvalı ve beyaz badanalıdır, 6.60 m derinliğinde ve 2.60 m genişliğindedir. Batı duvarı önüne, döşeme sökülerek bir çukur açılmıştır. Kenarları taşlarla sınırlandırılmış çukurun evin dışına açılan bir gideri vardır. Burası geleneksel olarak çark denen sulu bir alan, bir bulaşık yıkama yeri olmalıdır. Kuzeydoğu köşedeki, tek kanatlı ahşap bir kapıdan, 7.40x4.45 m boyutlarında ve 33 m kare genişliğindeki oturma salonuna (kışlık sofa) girilir (Res. 126). Sofanın batıdaki ön kısmı taş kaplamalı bir koridor şeklinde düzenlenmiştir. Buradan soldaki mutfağa ve sağdaki üst kat merdivenine ulaşılmaktadır. Kapının solunda ahşap bir duvar dolabı bulunmaktadır. Sofanın oturulan bölümü toprak tabanlıdır. Etrafı, beyaz renkli özel bir killi çamurla sıvalı yuvarlak ocak güneydoğu köşededir. Ocağın çevresi, yöresel olarak kürsü başı denen bir toplanma alanıydı. Uzun ve soğuk kış aylarında aile bireyleri ve konuklar, masallar, öyküler ve çeşitli şakalarla renklendirdikleri gecelerini bu salondaki, yer sedirlerine konmuş minderler üzerinde geçiriyordu; etraf içleri ot dolu yan yastıklarıyla çevriliydi. Tabana halı, kilim, keçe ve hasır seriliydi. Ocağa, dışarıda hazırlanmış köz halindeki kömürler yerleştirildikten sonra üzerine alçak bir ahşap kürsü oturtulur, en üste de özel bir yün kürsü yorganı serilirdi. Ev halkı bacaklarını bu yorganın altına uzatarak kürsü etrafında toplanırdı[211]. Sofanın kuzey duvarına bir servis penceresi açılmıştır. Bu

[211] Kazım Karabekir Paşa soğuk kış aylarında Harput evlerindeki bu köşeyi şu sözlerle anlatır:

Plan 14 I No'lu konut plan ve kesitleri.

pencere, özellikle erkek konuklara yapılacak hizmet sırasında ev hanımının sofaya girmeden mutfaktan servis yapabilmesini mümkün kılıyordu. Aynı duvarın sıvaları üzerindeki ahşap izleri ile tabana açılmış ahşap hatıl yuvası, yöresel olarak musandara denen bir yüklüğe aitti. Evin beyi ve hanımı dışındakiler, akşamları, yüklüklerden çıkarılıp bu sofaya serilen yer yataklarında yatmaktaydı[212]. Sofanın sokağa açılan büyük bir penceresi yoktur; ışık yüksek ve dar menfzlerden sağlanmıştır. Güneybatı köşedeki, yöresel olarak ayahcah denen ahşap bir merdivenle üst kata çıkılmaktadır.

Sofaya bitişik mutfağın (7.40 x 3.30 m) yarısı taş döşeli, diğer yarısı da topraktır. Taş kaplamalı kuzey duvarı önüne büyükten küçüğe doğru sıralanan, at nalını andıran üç gözlü bir ocaklık yerleştirilmiştir (Res. 127). Bu ocaklık B Dükkânında açığa çıkarılanın tam bir benzeridir. Ocağın batıdaki büyük gözü üzerinde mavi-beyaz emaylı çinko bir çanak in situ durumda bulunmuştur (Res. 128); bakır bir çay tabağı da orta ocağın yanında ele geçirilmiştir. Mutfağın toprak tabanlı doğu yarısı kiler olarak düzenlenmiştir. Duvarlar boyunca alçak sekiler uzanır. Sekilerden biri üzerinde, yöresel olarak çini denen yeşil sırlı bir çömlek bulunmuştur (Res. 143 sağ).

Dar bir ahşap merdivenle çıkılabilen üst kattan günümüze, ne yazık ki, hiçbir iz kalmamış, tüm ahşap aksam sökülerek Elazığ'a taşınmıştır. Çıkmalarla genişletilmiş, bol sayıda penceresi olan bu katta, özel bir yatak odası evin bey ve hanımına aitti. Güney cephede Elazığ Ovası'na bakan manzaralı şahnişinli bir yazlık oturma odası bulunmaktaydı. Kurutulmuş kışlık meyvelerin saklandığı küçük bir meyvelik bu katın vazgeçilmez hacimleri arasındaydı. Evin önünde, ana yapıya sonradan derme çatma bir odunluk ve depo eklenmiştir. Tuvaletin yeri belirlenememiştir.

Bu konutta, mutfaktaki, yukarıda sözü edilen bir iki parça çanak çömlek dışında, şeffaf camdan kırık bir şişe kapağı, cam bilezik parçaları, porselen yemek tabağı, porselen kahve fincanı ve tabağı ve iki seledon tabak

---

...Tandır sefası pek eğlenceli. Bizim evde yoktu.Bazı eski memurlar da alışmış, tandırın üstüne yemişler diziliyor. Dizlerden aşağı hamam gibi sıcak.Harput halkı bunu pek seviyorlar, dükkânlarda bile var...

212 Bkz. Sunguroğlu 1968: 265.

Res. 127 Mutfakta üç gözlü ocak, büyük gözün içinde çinko çanak, üstte bakır çay tabağı.

parçası ele geçmiştir. Yanı sıra, yine parçalar halinde 32 adet tütün lülesi bulunmuştur. Bu durum ev sahiplerinin tütün tiryakisi olduklarına işaret ediyor olabilir. Şeffaf pembe camdan, millefiori tarzını andıran beyaz renkli bitkisel motiflerle süslü bir bilezik parçası evin 19. yüzyıl sonlarına değin kullanıldığına işaret etmektedir.

Res. 128
Mutfaktaki ocağın içinde bulunan çinko çanak.

Res. 125 I No'lu Konut, kuzeyden. Geride modern Elazığ ve ovası.

Res. 126 Konutun kışlık sofası ve kürsübaşı köşesi.

Res. 129 II No'lu Konut giriş holü.

sofanın tabanı topraktır. Duvarlar sıvalı ve beyaz badanalıdır. Kuzey ve güney duvarları üzerine karşılıklı birer payanda yerleştirilmiştir. Özel bir platform üzerindeki kürsübaşı ocağı kuzeydoğu köşededir. Bu köşe duvarında ahşap bir yüklüğün izleri bulunmaktadır ki bunun üstü olasılıkla raflıdır. Kuzeybatı kısmında ise boydan boya toprak bir sedir uzanır. Zemine iki yuvarlak çukurluk açılmıştır. Salonun doğu ve güney duvarlarında birer kapı bulunmaktadır. Güneybatı köşedeki kapıdan küçük bir kilere geçilmektedir (Res. 133). 16 m kare kadar genişlikteki kilerin doğu, batı ve güney duvarları önünde, I No'lu Ev'in kilerindekine benzer toprak sekiler dönmektedir. Doğu ve kuzey duvarlarında küçük birer taka, güneybatı köşede ise daha büyük bir duvar dolabı bulunmaktadır. Sekilerden tabana, biri büyük (yükseklik 0.80 m), diğeri küçük (yükseklik 0.45 m) iki petek devrilmiştir. Güneşte kurutulmuş çamurdan yapılmış petekler bezemesizdir.

Sağlıklı bir tasarım ve sürdürülebilir bir koruma uygulamasına gidilemediği için, konak görünümlü bu büyük konutun diğer parçaları açılmamıştır.

Kazılarak incelenmemekle birlikte, bu evin karşısındaki komşu konutun da hemen hemen benzer bir temel planı üzerine oturtulduğu, yüzeydeki mimarlık izlerinden anlaşılmaktadır (Plan 2).

Geleneksel Harput evlerinde daima yer alan, ahır ve deposuz bu iki ev daha çok geçimini aylık maaşıyla karşılayan memur sınıfından ailelere ait olmalıdır.

II. No'lu Konut (Konak?)

Kale Mahallesi'nin orta kesiminde boyutları ve merkezî konumuya dikkati çeken bir konut yükselir. Henüz küçük bir bölümü açığa çıkarılmakla birlikte, toprak üstü mimarî kalıntılardan, çeşitli mekânlarıyla 400 m kare kadar bir alana yayıldığı anlaşılmaktadır (Plan 4)[213]. Mimarî izlerden, konutun arka arkaya iki salon ve bunlara açılan büyüklü küçüklü mekânlardan oluştuğu, güney yüzünün Cami Caddesi, kuzey yüzünün ise başka bir sokakla sınırlandığı izlenebilmektedir. Ancak şimdilik yalnızca giriş holü, bir sofası ve kileri açılmış olduğundan tüm yapı hakında fazla bir şey söylenemez. Özel konumu ve boyutları nedeniyle bu konuta, J. Laurens'in *habitation du Pacha à Karpout* şeklindeki bir resim altı notundan esinlenerek Paşa Konağı adını vermiştik. Bir Paşa Konağı olup olmadığı anlaşılamamakla birlikte, bu büyük konutun önem taşıdığı ve mahalledeki evlerden farklı özelliklere sahip olduğu her haliyle bellidir. Diğerlerine göre daha kalın duvarlarında daha düzenli taş bloklar ve hatta zaman zaman kireç harç kullanılmış ve bu kalın duvarlar ayrıca içten payandalarla desteklenmiştir.

Konuta güneyden, Cami Caddesi'ne açılan kesme taş bordürlü ve tek kanatlı bir kapıyla derin bir holden geçilerek girilmektedir (Res. 129). 35 m²'lik alan kaplayan holün duvarları çamur sıvalı ve beyaz badanalıdır. Güneybatı köşesine soğutucu vazifesi gören karlık çukuru açılmıştır. Batı duvarı önündeki küçük merdiven kaidesi holün damına çıkışı sağlamaktadır. Kuzeydoğu köşeye açılan bir kapıyla sofaya geçilmektedir (Res. 130-132). Girişin sol dış yüzüne, saçtan, içi kumaş kaplı ve kapaklı bir kutu (0.36x0.25 m) yerleştirilmiştir. 35 m kare kadar genişliğindeki kışlık

---

[213] Nakşibendi şeyhi Büyük Beyzade Hacı Ali Rıza Efendi'nin geniş ve yüksek çıkmalı konağı 624 m karelik bir arsa üzerine kuruluydu: Bkz. Yıldız 1965: 23 vdd.; Dökmeci 1963: 9 vdd.

Res. 130 II No'lu Konut sofasının genel görünümü, doğudan.

Res. 131 Kışlık sofadan bir başka görünüm.

Res. 132 Kürsübaşı ocağından ayrıntı.

Res. 133 II No'lu Konutun kileri, yerde yatan petek seki üzerine konmuştu.

Evin giriş holü, kışlık sofa ve kilerinde, ilk konuta kıyasla daha fazla sayıda küçük buluntuya rastlanmıştır. Sofada, taştan bir kahve dibeği hemen dikkati çeker. Bunu, porselen kahve fincan ve tabakları ile tütün lüleleri, pişmiş toprak testiler izlemektedir. Ayrıca, demir bıçak, satır ve zincir ile bir terazi kefesi, bakır süzgeç ve çanak çömlek parçaları, tunç çekmece tutamakları, mermi kovanları, kemik fırça sapı, cam bardak ve kristal sürahi kapağı, burmalı cam bilezik (şeve) kırıkları, çeşitli düğmeler ile cam boncuk taneleri ele geçirilmiştir. Yaprak desenleriyle süslü bir boncuk tanesi 19. yüzyıl Venedik işidir. Beyaz kristalden fasetli bir örnek ise Bohemya kökenlidir.

Kiler odasında, iki peteğin yanında, yeşil sırlı çömlekler (Res. 143 sol, 144) ile silindir gövdeli kapaklı bir saklama kabı (Res. 143 orta, 145), kırmızı kilden kulplu çömlekler (Res. 146), küçük bir cam şişe, cam bilezik parçaları ve pişmiş topraktan büyük bir yayık bulunmuştur. Cam bilezik parçaları bu evin de 19. yüzyılın sonlarına kadar kullanıldığını göstermektedir.

Yukarıda belirtildiği üzere, Kale Mahallesi'nde bir ev ile kısmen bir konak kazılarak açığa çıkarılabilmiş, Yukarı Mahalle'nin güneybatı eteğindeki teraslarda, birbirinden çok dar sokaklarla ayrılan üst üste ve tek katlı mütevazı konutların varlığı belirlenebilmiştir; kimi ev planları ise yalnızca toprak üstü duvar kalıntılarından takip edilebilmektedir. Bu denli yetersiz bir veri tabanı ile konutlar hakkında genellemelere gidilebilmesi tabii ki olası değildir. Bununla birlikte mahalledeki konutların genişlemeye elverişli olmayan çok sınırlı bir alanda kurulduğu açıktır. Aynı kültürel koşullar altında biçimlendikleri, tasarımda sosyal ve ekonomik etkenlerin belirleyici olduğu da söylenebilir. Kesin olmamakla birlikte, konut sahipleri daha çok asker ya da memur kökenli ailelerdir. Bu yüzden, hiç olmazsa kimi konutların plan şeması gelişiminde, sur dışı mahallelerde yaşayanlara göre farklı etkenler rol oynamış gibidir. Sözgelimi kent evlerinin çoğunda görülen avlulara bu mahalledeki evlerde rastlanmadığı gözlenebilmektedir. Zengin evlerine özgü haremlik, selamlık gibi bölümleri yoktur. Yöresel olarak dervaze denen çift kanatlı cümle kapısı anlayışının varlığına ilişkin izler de bulunmamıştır. Tek kanatlı cümle kapılarından girilen kimi evlerin düzeni, gıda üretimi yapmayıp daha çok hizmet satın alan bürokrat sınıfından insanların varlığına işaret eder[214].

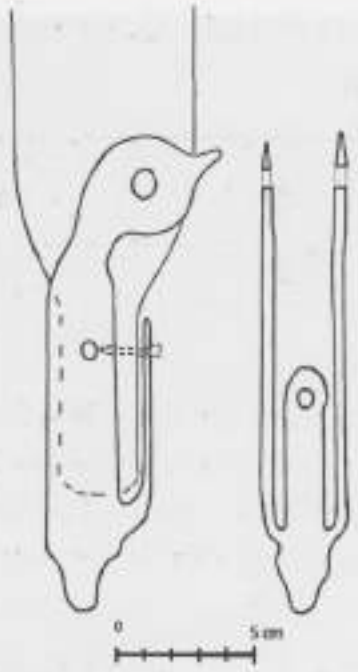
Akarsuyu bulunmayan konutların su ihtiyacını, sırtlarında tulumlarla su taşıyan sakalar sağlıyordu. İlginç özelliklerden biri de pencerelerin cam yerine yağlı kâğıt kaplı oluşuydu. Örneğin, 1838 yılının soğuk bir mart ayında Harput'a gelen Alman generali Moltke[215] Mezre'de konuk olarak kaldığı paşa ikmetgâhını: *....Paşayı, kütüklerden yapılma yüksek tavanlı bir odada buldum. Odanın zemini ve sediri kurşuni kumaşla kaplanmış, pencerelerine de kâğıt yapıştırılmıştı...* sözleriyle anlatır. Sunguroğlu[216] camın pahalı olması nedeniyle Ali Kurna denen ithal bir pencere kâğıdının kullanıldığını ayrıntılı şekilde anlatmaktadır: *...Kar ve yağmura karşı dayanıklı bu tür kâğıtlar beyaz renklidir ve pencere çerçevesine çiriş ile yapıştırılmaktadır. Bir iki gün içinde kuruduktan sonra üzerlerine bezir yağı sürülür, bezirlenen bu kâğıtlar şeffaflaşır ve içeriyi oldukça aydınlatırdı.*

---

[214] 17. yüzyıla ait ev satış kayıtlarında Kale Mahallesi evlerinden birinde "ahur yeri" ve "saman damı" gibi elemanların bulunduğu belirtilmektedir: bkz. Koçlar 1990: 294 vdd., Belge no. 183.

[215] 1969: 109 vd. Ayrıca bkz. Wheeler 1868: 158; Barkley 1891: 301; 2007: 222.

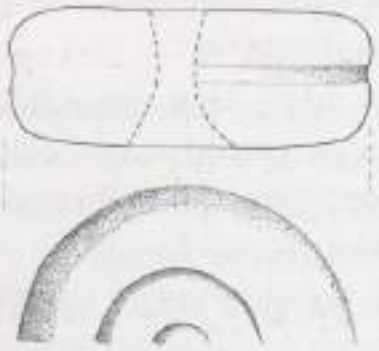
[216] Sunguroğlu 1968: 263.

Res. 134 Kapı söve mili demir pabucunun çizimi.

Res. 135
Sara Hatun Camii'nin otomatik olarak kapanan kışlık kapılığı.

Res. 136
Otomatik olarak kapanan kışlık kapı ağırlığının çizimi.

Pencerelerdeki bu uygulama yalnızca Harput evlerine özgü değildi ve pencere kâğıdı Doğu Anadolu'nun başka noktalarında da kullanılmıştı. Örneğin 19. yüzyılın ortalarında Erzurum'daki İngiliz konsolosluğunda görev yapan gezgin ve diplomat Robert Curzon[217], camın pahalı olması ve lüks kabul edilmesi nedeniyle pencerelerin yağlı kâğıtlarla kaplandığını yazar. Konut kazıları sırasında pencere camı izlerine, birkaç parça dışında hiç rastlanmamış oluşu yağlı pencere kâğıtlarından Kale Mahallesi'nde de

217 Curzon 2003.

yararlanıldığını kanıtlamıştır. Üst kat pencereleri önünde daima tahta çıtalardan yapılmış kafesler (sıtara) bulunmaktadır.

Kışları çok soğuk geçen Harput'un evlerinde, bir yandan mahremiyet, bir yandan da ısı kaybını önleme düşüncesiyle alt katlarda pencereye yer verilmemiş, ışık, içten geniş dıştan dar mazgal pencerelerden alınmıştır. Sunguroğlu'nun[218] deyimiyle kışlık yaşam, güneş yüzü görmeyen, havasız ve ziyasız (ışıksız) sofalarda sürdürülmüştür.

Kale Mahallesi'nde ortaya çıkarılan iş yeri ve konutların tümü tek kanatlı kapılara sahiptir. Kapı kanatları, altta eşik taşları üzerine oyulmuş, üstte de duvar içine yerleştirilmiş taş yuvalara oturtulan ahşap millere çakılıydı. Milin alt ucuna sivri uçlu demir bir pabuç çivilenmişti ve kapı kanadı böylelikle yuva içinde dönebilmekteydi (Res. 134).

Soğuk kış aylarında kapılara kapılık denen ikinci bir ahşap kanat eklenmekte ve üzerlerine içten, kapı keçesi veya pamuklu bir örtü çakılmaktaydı (Res. 135). Yukarıda E Ticarethanesi kabul salonu girişinde bu türde çift kapılı bir düzenin varlığından söz etmiştik. Isı kaybını önlemek üzere alınmış bu önlemde kapılığın otomatik olarak kapanabilmesi için ağır makara ve iplerle özel bir düzenek hazırlanmaktaydı. Böyle bir kapılık otomatiğinin makara-ağırlığı B Ticarethanesi'nin büyük salonunda (B5) bulunmuştur (Res.136). Kırmızı renkli kaba pişmiş topraktan yapılmış makara-ağırlık birkaç kg ağırlığında, 0.23 m çapındadır; yan yüzü olukludur.

Evlerin iç düzeni ve eşyalar konusunda kadı sicili tereke kayıtlarında bazı bilgiler bulunmaktadır. Yatak, yorgan, döşek, halı, kilim, ot yastık, kürsü yorganı, mak'ad, minder, tencere, sahan, tabak, tava, ibrik, tepsi, orak, balta, külbe (çapa), sini, çini, ekmek tahtası, satır, tuzluk, kupa, leğen, fener, lenger, cezve, sürgü, ütü, makas vb. eşyalar 19. yüzyıl Harput evlerinin değişmeye envanterleri arasındaydı[219].

[218] Sunguroğlu 1958: 32.

[219] Halaçoğlu 1986: 106, 119, 121, 220.

Küçük Buluntular

Kale Mahallesi'nde 2005-2009 yılları arasında sürdürülen arkeolojik kazılarda, cadde ve sokakların açılışı ile çeşitli mekânların temizliği sırasında değişik malzemelerden yapılmış çok sayıda küçük eşya ele geçmiştir. Bunların bazılarından, bulundukları ortamla ilişkili olarak, sırası geldikçe yukarıda söz edilmiştir.

Büyük bir koleksiyon halindeki eşya grupları, başkent İstanbul'dan hayli uzak bu Anadolu şehrinde, günlük yaşamının maddesel yönünü böylesine kapsamlı ve kapsayıcı şekilde belki de ilk kez olarak göz önüne sermesi açısından önem taşımaktadır. Belirli bir zaman dilimi içinde ve bilinçli olarak terk edilen mahallede, sakinlerin geride bıraktıkları bu eşyalar, aynı zamanda gelişmiş estetik duygularının, ekonomik durumlarının ve sosyo kültürel yapılarının da kanıtlarıdır. Gerçekten de eşyaların bir kısmı günlük kullanıma yönelik basit objelerken bir kısmı seçkin bir beğeninin ürünüdür. Örneğin hemen her mekânda ve her tabakada ele geçen seramikler, Osmanlı öncesi ve Osmanlı seramik sanatının pek çok aşamasını içinde barındırır. Ya da porselenler incelendiğinde, Avrupa'da Osmanlı sarayı ve konakları için özel olarak üretilen kimi eşyanın Harput'a kadar geldiği anlaşılır. Yine aynı şekilde cam ve metaller, zarif kemik eşyalar, tütün lüleleri, bulundukları mekân ve ortamla olan ilişkileriyle değerlendirildiklerinde çok şey söylerler. Büyük bir koleksiyon halindeki cam bilezikler, Harput folklorundaki anlamları da göz önüne alındığında, özel bir önemi hak etmektedirler. Cam ve çeşitli taşlardan boncuklar, Anadolu topraklarındaki binlerce yıllık boncuk sevdasının kanıtlarıdır.

İlk kazı sonuçlarını içeren bu kitapta, lâyıkıyla incelenmesi zaman isteyen, küçük buluntular konusuna ayrıntılı olarak girilmeyecektir. Uzun ve

zahmetli bir çalışma ve sabır gerektiren bu konuda, yalnızca seçme eşya grupları kısaca tanıtılacaktır[220].

Pişmiş Toprak Eşyalar

Buluntular arasındaki en büyük grup pişmiş toprak eşyalardır. Killerine göre seramik ve porselen olarak iki ana kümeye ayrılan bu tür malzemeden çeşitli şekillerde yararlanılmıştır. Büyük bir tutar oluşturan bu çanak çömlek grubu, Kale Mahallesi ve hatta tüm Harput halkının günlük yaşamındaki vazgeçilmezlerin en canlı tanıklarıdır.

Çanak Çömlekler

Çanak çömlekler killerine göre seramik ve porselen olarak iki ana kümeye ayrılırlar. Seramik eşyalar, sırlı ve sırsız olarak gruplanırlar. Sırlı seramikler, bir iki beyaz hamurlu dışında, her zaman kırmızı hamurludur ve bezeme daima beyaz astar üzerine uygulanmıştır. Bezeme tekniklerine göre üç ana gruba ayrılabilirler: Sgraffito (astar kazıma) dekorlular, beyaz zemin üzerine mavi-siyah bezemeliler ve türkuaz zemin üzerine siyah-lacivert bezemeliler. Dış yüzleri çoğu kez yeşil, bazen kahverengi sırlı, bazen de sırsız olan kaplarda sgraffito en yaygın türdür. Kazınarak yapılmış motifler büyük çoğunlukla alçak halka dipli çanak ve kâse gibi açık kapların iç yüzlerine uygulanmış, dış yüzeyler ise ağız kenarları ile gövdenin yarısına kadar sırlanmıştır (Res. 138). Ender hallerde hem iç hem de dış yüz dekore edilmiştir. Az sayıda çanağın dış yüzüne beyaz astarla (slip) bezeme yapılmış, bazıları da akıtmalarla süslenmiştir. Daima yeşil ve hardal sarısı, ender durumlarda mor renklerin hâkim olduğu bezemede, bitkisel ve geometrik motifler çoğunluktadır. Bir örnekte de yeşil, mor ve hardal sarısı renkte akıtmalarla bezenmiş dış yüzün ağız kenarına Arapça harflerle ya da onları taklit ederek bir yazıt yazılmıştır. Kahverengi sırlı bir çanağın göbeği üzerine uygulanan "Süleyman düğümü"nü andıran motif ilgi çekicidir (Res. 139). Süslemede ince uçlu kalemlerle yapılmış çiçek bezekleri, Harput Osmanlı sgraffito'larının dikkat çekici özellikleri arasındadır.

---

[220] 2005-2009 yılları arasında sürdürülen kazılarda ele geçirilip Elazığ Müze Müdürlüğü depolarında saklanan tüm buluntu grupları, araştırma yapmak isteyen uzmanlara açık tutulacaktır.

Res. 138
Astar kazıma (sgraffito)
dekorlu çanak
çömlek parçaları.

Res. 139
Sırlı bir çanağın
ilginç göbek motifi.

Res. 140
Türkuaz zemin
üzerine siyah-lacivert
sır altı bezemeli
çanak parçaları.

Res. 141 Şeffaf türkuaz zemin üzerine siyah boya ile sır altı bezemeli ve beyaz hamurlu tabak göbeği.

Türkuaz zemin üzerine siyah-lacivert sır altı bezeme de daima alçak halka dipli çanaklara özgüdür (Res. 140). Dış yüzler çoğu kez düz bırakılmıştır, bazen tüm gövde, bazen de ağız kenarlarının dış yüzü yeşil sırlıdır. Beyaz astar üzerine ve daima iç yüze uygulanan bezekler daha çok bitkiseldir; bazen detaylar ince kalemle işlenmiştir. Bu tür bezeme ender olarak beyaz hamurlu kaplarda da görülür. Göbeğine siyah boya ile şeffaf türkuaz sır altı tekniği ile uygulanmış bezeme içeren beyaz hamurlu tabak parçası eşsizdir (Res. 141).

Beyaz zemin üzerine mavi siyah renkli bezeme daima alçak halka dipli çanakların iç yüzlerine uygulanmıştır (Res. 142). Dış yüzler tümüyle daha çok yeşil ya da turkuaz sırlıdır. Bu grupta bezeme programı genellikle bitkiseldir; geometik motifler azınlıktadır. Kimi ayrıntılar ince kalemle işlenmiştir. İnce uçlu kalemle yapılan detay işçiliği Harput Osmanlı dönemi çanak çömleklerinin tipik özelliklerindendir. Beyaz zeminli ve türkuaz zeminli kapların Hasankeyf'te üretildiği bilinmektedir[221].

Bezemeli grupların dışında bol miktarda düz yeşil sırlı çanak ve çömlekler de vardır (Res. 143). Bunlardan kimileri, hamur yaşken tarak ile yapılmış dalgalı çizgilerle, kimileri de açkı bezeme suretiyle dekore edilmiştir. Yöresel olarak *sırlı* ya da *sırlı çini* denen çift kulplu ya da kulpsuz çömlekler, kilerlerde depolama kabı olarak kullanılmıştır (Res. 144/1-4). Küçük olanlarda reçel, bal, pekmez ve peynir, daha büyüklerde ise un, salça ve turşu gibi gıdalar saklanırdı[222]. II No'lu Konut'un kilerinde ele geçen silindir gövdeli, kapaklı küçük bir kavanoz ise benzersizdir (Res. 143 orta; 145).

---

221 Çeken 2007: 252 vdd., foto 6-8.

222 Sunguroğlu 1968: 58, 267.

Res. 142
Beyaz zemin üzerine mavi-siyah nakışlı çanak parçaları.

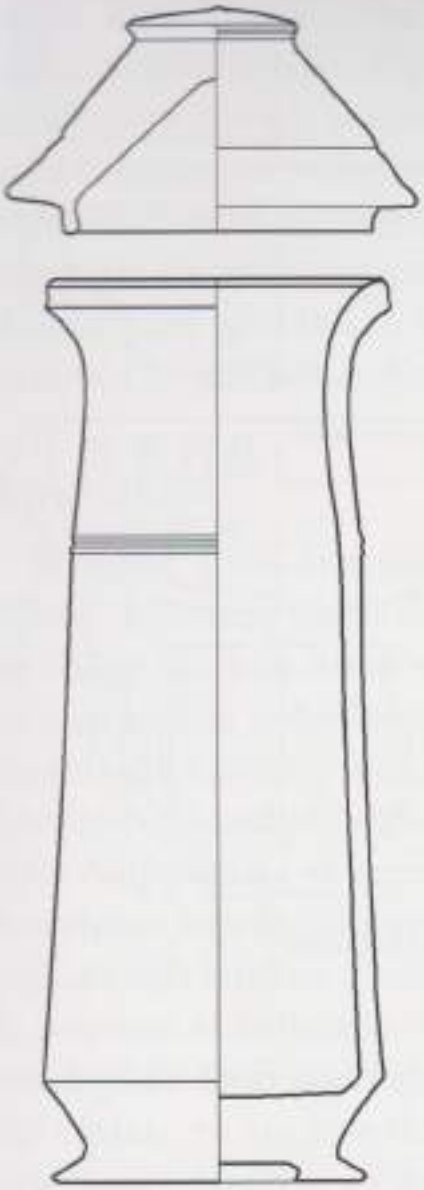

Res. 143
Ev kilerlerinde bulundurulan depo kapları. Yöresel olarak sırlı ya da sırlı çini olarak adlandırılırlar. Soldaki I No'lu evin kilerinde, diğerleri II No'lu evin kilerinde ele geçti.

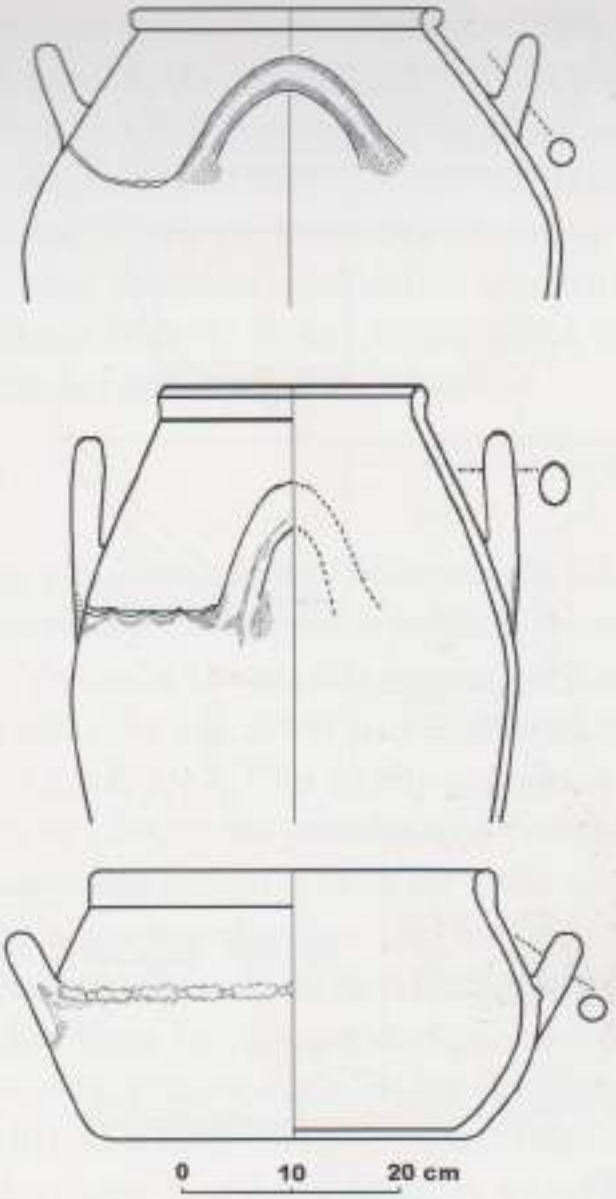

Res. 144
Yöresel olarak "sırlı" ya da "sırlı çini" denen depo kaplarının çizimi.

Sırsız çanak çömlekler en yaygın gruptur. Çoğu kez kırmızı hamurlu kilden, çarkta yapılmış ve daima iyi pişirilmişlerdir (Res. 146). İki ya da dört dikey kulplu iri çömlekler (Res.147), su testileri, yayvan ya da içe çekik ağız kenarlı çanaklar (Res. 148/1-4) ve ağız kenarları dıştan birkaç sıra yatay yivli çanaklar sevilen tiplerdendir (Res. 148/5-7). Bu son gruba giren çanaklarda ağız kenarları bazen dıştan, bazen içten ve dıştan kırmızı bir bant halinde boyanmıştır. İri küplerin ağız kenarlarının altına, az olarak da dip kenarlarına yaş hamur üzerine yapılmış halat bezemeleri

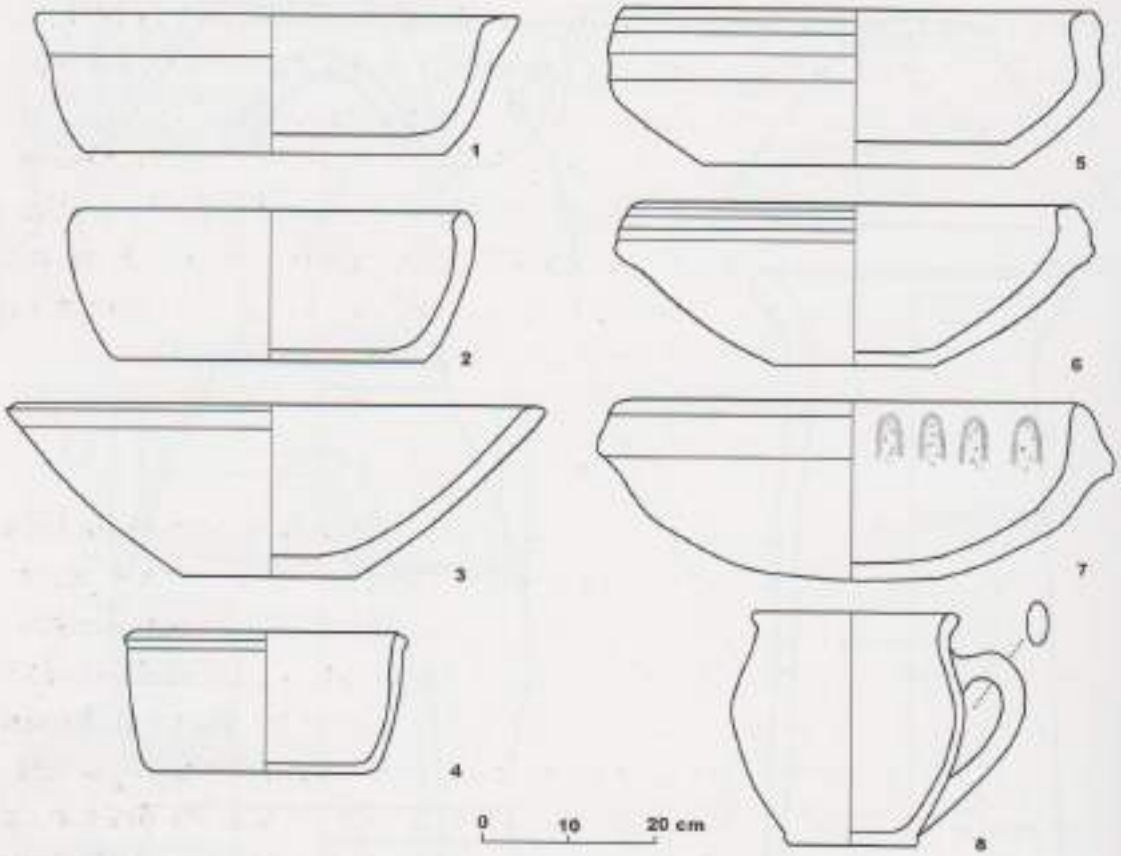
Res. 145 Silindir gövdeli, kapaklı kavanozun çizimi.

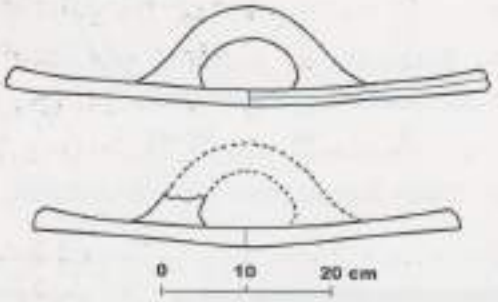
Res. 147 Dikey kulplu sırsız çömlek çizimleri.

Res. 146 Sırsız günlük kullanım kapları.

Res. 148 Çanaklar (1-7) ve bardak (8) çizimi.

Res. 149
Kapak çizimleri.

uygulanmıştır. Bu türde büyük kaplarda genellikle kuru gıdalar saklanmaktaydı. Geniş ağızlı bazı çömlekler pişmiş topraktan tek kulplu kapaklarla kapatılıyordu (Res. 149). Kulplu bir bardak ise kazıda bulunmuş tek örnektir (Res. 148/8).

Kale Mahallesi kazıları sırasında çanak çömlek üretimine işaret edebilecek arkeolojik anlamda en küçük bir ize ve bulguya rastlanmamıştır. Harput mahalleleri ve yakın çevrede yaptığımız yüzey araştırmalarında bunu düşündürecek her hangi bir veri de belirlenememiştir. Ancak, böyle kalabalık bir kentte günlük kullanıma yönelik kaba mutfak kapları ve küp

üreten kimi küçük atölyeler bulunmuş olmalıdır[223]. Bununla birlikte Osmanlı dönemi Harput'unu büyük çaplı bir seramik üretim merkezi olarak niteleme olanağı yoktur. Buna karşılık yakın çevrede kap kacak imalâtında bulunan geleneksel köylerin varlığı bilinmektedir[224]. Özellikle Hazar Gölü'nün batısında, Sivrice ilçesine bağlı Uslu vb. bazı köylerde üretim, azalarak da olsa, günümüzde hâlâ sürdürülmektedir. Osmanlı Harput'unun günlük kap kacak ihtiyacı kentteki birkaç küçük atölye ile civardaki bu gibi köy atölyeleri tarafından sağlanmış olmalıdır[225].

Porselenler

Porselen, tıpkı Avrupa'da olduğu gibi Osmanlı topraklarında da lüks tüketim eşyasıydı. Çin'de daha 15.yüzyılda üretilen yüksek kalitede porselen Avrupa'da önce Almanya, sonra Viyana'da 18.yüzyılda üretilmeye başlanmış, hemen ardından Osmanlı sarayı ve konakları için özel form ve desenlerde üretim yapılmıştır[226]. Ancak, İpek Yolu üzerinde bulunan Anadolu ve İstanbul, fağfuri denilen ve kervanlarla getirilen Çin porseleniyle Avrupa'dan çok önce tanışmıştır. Öte yandan pahalı bir ürün olan porselenin İstanbul dışında, Anadolu'da yaygınlaşması, seri üretiminin başlamasıyla birlikte, 19.yüzyılda olmuştur. Bu nedenle Kale Mahallesi'nde de nispeten az kullanılan bir üründür. Buna karşılık çok özel parçalar da yok değildir. Dört adet kahve fincanı dibi, mahalle sakinlerinin ekonomik durumları ve ince zevklerinin bir kanıtıdır. Almanya'da Meissen Fabrikası'nda Orta Doğu pazarları için üretilmiş bu dört parçada

---

223 Harput'a 1879 yılında gelen Ermeni rahip Karekin Vartabed Sırvantsyants, Harputlular'ın kulandığı giyim ve ev eşyalarının tamamının yerli olduğunu ve kentte çömlekçiliğin, taş oymacılığı ve duvarcılıkla birlikte çok geliştiğini bildirir: Bardizakstsi, Natanyan, Sırvantsdyants 2010: 411. Harput Kale Hamamı civarında küp imal eden Mardiros Usta için bkz. Pamukçu 2003: 56. Bu makalede verilen, 1930'lu yıllarda Elazığ'da küp yapımı adlı fotoğraf, Harput kazıları bilim kurulu üyesi ve fotoğrafçı Ferudun Şedele'ye göre Elazığ'a değil Diyarbakır'a aittir. Elazığ kent merkezinde 1990'lı yılların başına kadar bazı çömlek atölyeleri faaliyet göstermekteydi: *Elazığ İl Yıllığı 1992*: 55.

224 12.-13. yüzyıllarda Elazığ yöresindeki Aşvan Höyüğü'nde sırlı çömlek üretimi yapıldığını gösteren fırınlara rastlanmıştır; aynı şekilde 14. yüzyılın ilk yarısında Taşkun Kale civarında yerel çömlek üretimi yapıldığı anlaşılmıştır: Bkz. Mitchell 1980: 51 vdd., res. 16-17; McNicoll 1983: 60.

225 1928 Harput doğumlu İzzettin Ünlü en tanınmış çömleklerin Diyarbakır'dan geldiğini ifade etmiştir.

226 Porselenin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kullanımı için bkz. Sonat 2005

Res. 150 Ünlü Alman Meissen Fabrikası'nın markalarını taşıyan porselen fincan dipleri.

fabrikanın markası olan birbirine çapraz iki kılıç işareti görülmektedir (Res. 150-151)[227].

Kale Mahallesi'nde ele geçen porselen örnekler ekseriyetle kahve fincanı ve tabağı olmakla birlikte, çanak, yemek ve servis tabakları parçalarına da rastlanmıştır. Kahve fincanları kulpsuz ve kulplu olarak iki türlüdür. Çoğunlukla beyaz zemin üzerine çiçek desenli veya soyut çizgi bezemelidirler; düz beyazlar da az değildir (Res. 152-153). En yaygın bezeme türü, dilimli gövde üzerine kırmızı boya ile yapılmş, uçları helezonlarla sonlanan dikey çizgi demetleridir[228]. Siyah zemin üzerine çiçek desenleri ve altın yaldızın uygulandığı bir örnek ise daha çok saray ve zengin konaklarında kullanılan türdendir. Tabaksız olan kulpsuz fincanların

227 Sonat 2005: 14 vd.; Milwright 2009: 47

228 Şam Kalesi'nde bulunan benzer bir örnek için bkz. V. François, *Al-Rafidan* XXX, 2009: res. 5/31

Res. 151 Meissen Fabrikası 1731 yılından sonra çapraz iki kılıçlı logoyu marka olarak kullanmaya başlamıştı.

servisi, madenî zarfların içine konarak yapılmaktaydı (Res. 154). Harput'ta zarflı fincan kullanımının yaygın olduğu anlaşılmaktadır.

Porselen yemek ve servis tabak parçaları genellikle iki renklidir. Siyah beyaz, yeşil beyaz, pembe beyaz olan bu tabaklar Viyana ve İngiliz porseleni görünümündedir. Bir kısmı soyut desenli, bir kısmı manzaralı tabaklar

Res. 152
Kulpsuz porselen kahve fincanları ve bronz fincan zarfları.

Res. 153
Kulplu porselen kahve fincanı ve tabağı.

Res. 154 Tunç fincan zarfı.

arasında, bir minare ve cami kubbesinin görüldüğü iki parça, Doğu manzaralarının Avrupa'da günlük kullanım eşyalarına kadar yaygınlaştığının kanıtıdır (Res. 155-156).

Harput Kale Mahallesi sakinleri yer yer Çin porselenlerini de kullanmışlardır. Genellikle çanak ve kâse şeklindeki mavi beyaz kapların üzerine fırça ile yapılmış çiçekler ve Uzak Doğu manzaraları işlenmiştir. Yine Uzak Doğu kaynaklı seladon tabaklara ise tek tük rastlanır.

Res. 155
Porselen tabak parçaları.

Res. 156
Doğu motifleriyle bezeli porselen tabak parçaları.

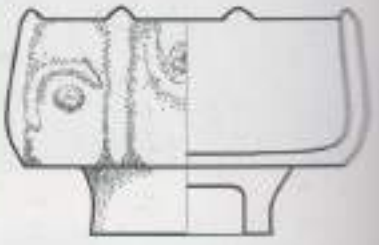
Kandiller

Kale Mahallesi'nde aydınlatma, büyük fenerler ve lâmbalar dışında mum ya da yağ kandileriyle sağlanıyordu. Kandillerde yakacak olarak bezir yağı kullanılıyordu. Kentte bezir yağı üreten imalâthaneler de bulunmaktaydı. Yağ kandilleri, teneke, pişmiş toprak ya da tunçtan yapılıyordu. Pişmiş toprak kandillerden bir bölümü çok basit bir işçiliğe sahiptir (Res. 157). Daima kaba hamurlu kilden, elde biçimlendirilmişlerdir. Çeperleri kalındır. Düz dipli, tek hazneli ve çoğu kez tutamaksızdırlar. Kimi durumlarda tutamaklar gövdeden taşan küt bir sap görünümündedir. Basit fitil ağızları ve dalgalı ağız kenarları yoğun kullanım yüzünden islidir. Bazı kandiller yeşil sırlıdır ve daha ince bir işçiliğin ürünüdür. Kimileri biçimsel yönden sırsız olanları tekrarlarken kimileri de yüksek ayaklı ve kulpludur.

Camiye bitişik mahalle mektebi odalarından birinde (M3) bulunan bir kandil eşsizdir (Res. 158). Kaba hamurlu kilden elde yapılmış yüksek halka diplidir; 7 cm yüksekliğinde ve 10 cm çapındadır. Yuvarlak haznesinin yan yüzleri, bazen insan yüzünü andıran nokta ve hilâl almaşıklarıyla bezelidir.

Res. 157 Osmanlı dönemi pişmiş toprak ve bronz (üst orta) yağ kandilleri.

Res. 158 Pişmiş topraktan kabartma bezemeli, ayaklı yağ kandilinin çizimi.

Tütün lüleleri

Küçük buluntular arasındaki bir diğer zengin grubu tütün lüleleri meydana getirmektedir. Çubukların ucuna takılarak tütün içilen lüleler, Osmanlı toplumunda 17. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın sonlarına kadar yoğun bir biçimde kullanılmışlardır[229]. Kazılan hemen her mekânda, cadde ve sokakların temizliği sırasında parçalar halinde toplam 600'ü aşkın lüle ele geçirilmiştir (Res. 159-160).

Hamur renklerine göre: kırmızı, beyaz, devetüyü, siyah ve sırlı olmak üzere başlıca beş gruba ayrılabilirler. En büyük grubu beyaz renkliler (%47) oluşturur, onları kırmızılar (%40) izler; devetüyü (%7.5) ve siyah (%4) renkler azınlıktadır; sırlı tek örnek yeşildir[230].

Daima kalıpta, presleme yöntemiyle yapılmıştırlar. Tütün çanağı ve duman yolu olmak üzere başlıca iki kısma ayrılırlar; bazıları yuvarlak ve çiçek tabanlıdırlar. Kimilerinde tütün çanağına bir ızgara eklenmiştir.

---

229 Bkz. Bakla 2007; Simpson 2009: 67.

230 Bkz. Arslan Sevin 2008: res. 9 sol üst; Arslan Sevin, Sevin, Kalsen 2008: res. 20.

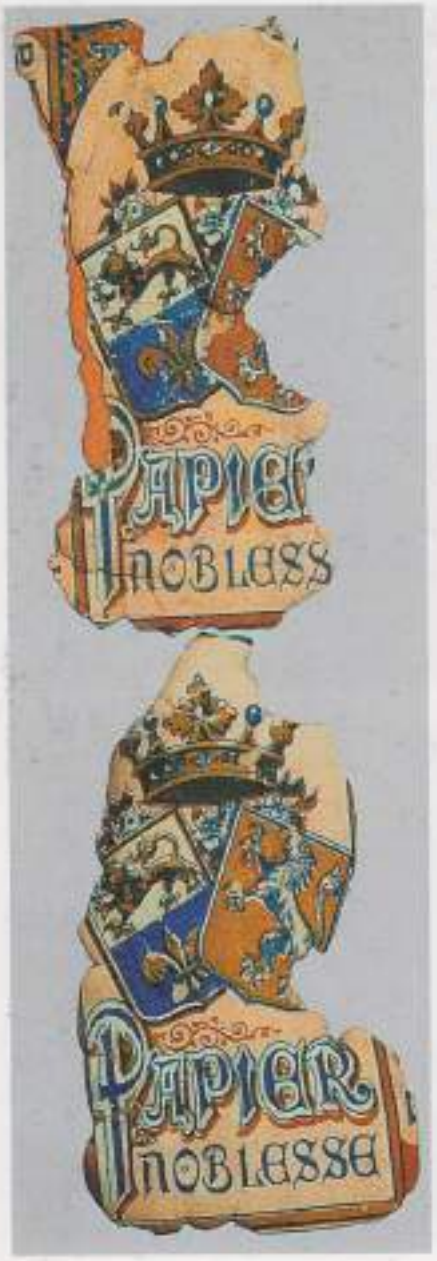
Res. 159
Beyaz ve kırmızı hamurlu tütün lüleleri.

Res. 160
Kırmızı astarlı ve üretici damgalı bir tütün lülesinden ayrıntı.

Çoğu kez ıstampa ya da rulo tekniğinde desenlerle bezenmişlerdir. Daha çok lüle çanağı üzerine yapılmış baskı bezemede bitkisel motifler tercih edilmiştir. B Ticarethanesi'nin oturma salonunda (B5) ve yukarı mahalledeki bir mutfakta (Z 2) ele geçirilmiş çok kaliteli iki lüle altınla yaldızlanarak dekore edilmiştir. Beyaz renkli lüleler kırmızılara kıyasla daha küçük, daha sade ve kaba bir işçiliğe sahiptir[231]. Kimi lülelerin duman

[231] Simpson (2009: 68) küçük tütün çanaklı ve açık gri, beyaz hamurlu lülelerin 17. yüzyılın ikinci yarısına ait olabileceğini, 18. yüzyılda kırmızı astar ve hafif açkılı, daha büyük ve yuvarlak çanakların ortaya çıktığı, 1840'larda ise çok iyi açkılı, kırmızı astarlı ve zambak

Res. 161
Halep'te üretilmiş sigara kâğıdı deste zarfları.

Res. 162
Halep'te Rabbat ve ortaklarına ait fabrikada üretilmiş sigara kâğıdı deste zarfları.

yolu üzerinde usta damgalarına rastlanır. Ancak Harput'ta lüle üretilip üretilmediği konusunda her hangi bir bilgi yoktur. Bir Ermeni'ye ait, H. 1283/M. 1866 tarihli tereke kaydında, bir adet "Arabgir lülesi"nden söz edilmekle birlikte yalnızca bu nota dayanılarak Arapgir'de tütün lülesi üretildiğini iddia etmek doğru olmaz[232]. Buna karşılık, 19. yüzyılda İstanbul'daki çok sayıda atölye dışında, Güneydoğu Anadolu'da

şekilli çanakların yaygınlaştığına inanır.

232 Halaçoğlu 1986: 121.

Res. 163 Halep'te üretilmiş sigara kâğıdı deste zarfları.

Diyarbakır, Siirt ve Mardin'de, Bağdat, Musul, Şam, Kudüs ve Mısır'da bazı atölyelerin varlığı bilinmektedir[233].

1860'lı yıllardan sonra sigaranın yaygınlaşması üzerine Osmanlı toplumunda tütün lülesi kullanımı hızla son bulmuştur. Bu tarihten itibaren, süslü gümüş tabakalar içinde saklanan tütün, ince sigara kâğıtlarına sarılarak ağızlıklarla içilmeye başlanmıştır. Kazılar sırasında Orta Meydan'da küllü bir ortamda ele geçirilen tütün kâğıdı zarfları, Harput'a Halep'ten sigara kâğıdı gelmiş olduğuna tanıklık eder. Tütün kâğıdı destelerinin dağılmamasını sağlayan renkli zarflardan ikisinin ön yüzünde, kralî bir arma altında Fransızca olarak *Papier noblesse* yazısı okunmaktadır (Res. 161)[234]. *Fabrique de Cahiers à cigarettes de Rabbat C à Alep* ve Arapça olarak *Fabrika-i varaka-i sigara Rabbath ve şürekai fi Halep* yazıları, sigara kâğıtlarının Halep'teki Rabbat ve ortaklarına ait fabrikada üretildiklerini göstermektedir (Res. 162). Kâğıtlardan birinde Arapça olarak *Fabrika-i*

[233] Bakla 2007: 100; Simpson 2009: 69; Milwright 2009: 43 vdd.

[234] Arapça ve Osmanlıca yazıları okuyan Fırat Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü'nden Prof. Dr. Mustafa Öztürk ve Prof. Dr. M. Beşir Aşan'a teşekkürlerimizi sunarız.

Res. 164
Halep'te Rabbat ve ortaklarınca üretilmiş sigara kâğıdı deste zarf parçaları.

İlyas Andon Rabbat B-Halep, bir başkasında *Varaka-i sevahili Suriye* (Suriye sahilleri kâğıdı), bir diğerinde ise *Menekşeli sigara kâğıdı* yazıları okunmaktadır. İki kâğıt üzerindeki Osmanlıca yazılar ise son derecede ilgi çekicidir. Bunlardan birinde: *Varaka-i sigara Harput fi Halep. Halis kokulu gül kâğıdı Harput'ta Yeni Han'da* (Res. 163 sol alt), diğerinde ise *...bar ve Kaysan/ Harput/.....senetoğlu Han* (Res. 163 sağ üst) yazıları okunmaktadır. Bu yazılı belgeler sayesinde Halep ve Harput kentleri arasında sigara kâğıtları üzerine ortak şirketler kurulmuş olduğunu ve kâğıtların Harput'taki Yeni Han'da ve ...senetoğlu Han'da bulunabileceği anlaşılmaktadır. Yelkenli bir gemi ve deniz fenerini andıran kuleli yapılar, gagalarıyla birbirine dokunan iki beyaz güvercin ve defne dalı ya da çiçek resimleri içeren deste kâğıdı parçaları da bulunmaktadır (Res. 163 orta, 164).

Madenî Eşyalar

Madenî eşyalar, mutfak kapları ve alet-edevat olmak üzere başlıca iki gruba ayrılır. Mutfak kapları az sayıdadır. Belli ki Elazığ'a göç sırasında tüm madenî kap kacak da aşağıya taşınmıştır. Geri kalan birkaç tabak, bardak ve cezve örneği de bakır ve daha çok emaylı çinkodandır (Res. 165). Bunlardan kalaylı bakır bir cezve üzerinde damgalar vardır (Res. 111). Madenî kaşıklar ince saçtandır. Demir en çok yararlanılan malzeme arasındadır. Mimaride kapı mili söve pabuçları ve yatakları, kapı sürgüleri, çiviler, mıhlar, asma kilitler ve anahtarlar (Res. 166) demirden yapılmış, at-eşek nalları, makaslar (Res. 167), bıçak ve usturalar ile keski, çekiç,

Res. 165
Madenî
mutfak eşyaları.

Res. 166
Yöresel olarak
köj denen
asma kilitler ve
anahtarları.

Res. 167
Makaslar, dikiş iğnesi, toplu iğneler ve yüksükler.

balta vb. alet-edevatta da demir daha çok tercih edilmiştir. Bronz döküm eşyalar da kullanılmıştır; yanı sıra kahve fincan zarfları da bronzdandır. Gümüş daha çok sigara tabakalarında görülür.

Cam Eşyalar

Harput Kale Mahallesi kazılarında ele geçen cam eşyalar, günlük kullanım ve dekorasyon amaçlıdır. Yanı sıra aşağıda sunulan boncuk ve bilezikler de geniş bir koleksiyon oluşturur. En kalabalık grup, genellikle küçük kırık parçalar halindeki, şeffaf renksiz camdan yapılmış bardak ve şişelerdir. Renksiz şeffaf camlar çoğunluktadır ve hemen her mekândan bol miktarda ele geçmiştir.

Hem kullanım hem de dekorasyon amaçlı ve bir kısmı renkli camlar genellikle kesme ve kalıp tekniğiyle üretilmiştir (Res. 168). Mavi camdan bir vazo kaidesi sarı yaldızla yapılmış motiflerle bezenmiştir (Res. 168 sol üst). Bu ve bu gibi eşyaların Avrupa'dan ithal olduğu düşünülebilir. Aynı şekilde kristal camdan üretilmiş koku şişesi kapakları ise nispeten sağlam durumdadır.

Cam buluntular arasında en kalabalık grubu düz camlar oluşturur. Küçük bir bölüm dışında pencerelerde kullanılmayacak kadar ince olan bu camların resim çerçevelerine ve dolap kapaklarına ait olduğu

Res. 168 Cam eşyalar.

düşünülebilir. Nitekim madenî çerçeve içine alınmış cam eşya parçalarına kazılar sırasında rastlanmıştır. Sarı ve mavi renkli düz camlar kimi küçük pencerelerde kullanılmış olabilir.

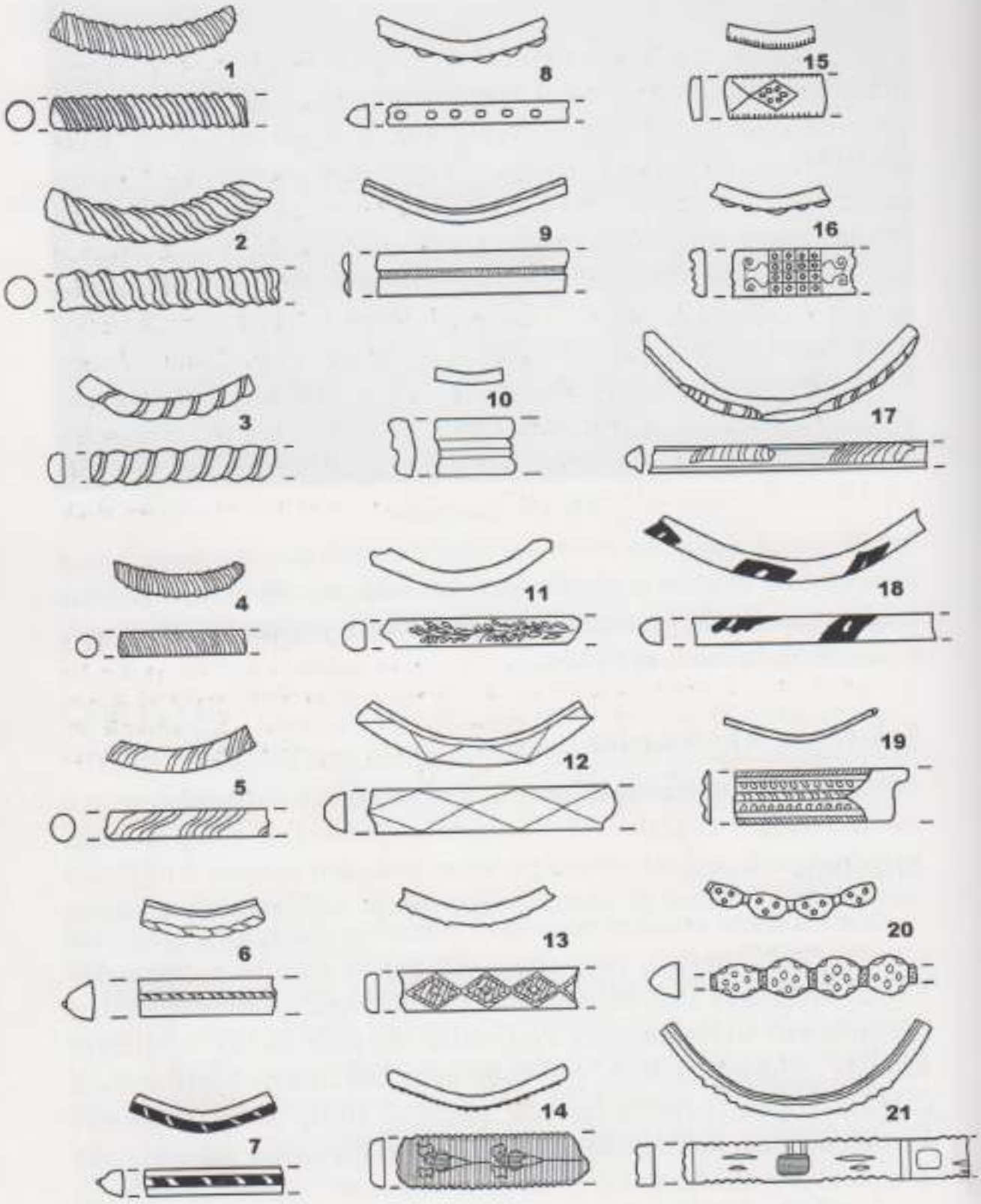
Takılar ve Aksesuarlar

Madenî, cam ve taş olmak üzere üç türdedirler.

Bilezikler

Kale Mahallesi sakinleri takı olarak bileziklere oldukça meraklıydılar. Gümüş (Res. 169/19), tunç (Res. 169/20) ve elimize geçmemekle birlikte muhakkak altın bilezikler aksesuarın en çok arzulanan parçaları arasındaydı. Toplumun her kesiminde duyulan büyük talep aynı zamada camdan yapılmış, çok daha ucuz bileziklerle karşılanmaya çalışılmaktaydı. Harputlu kadınlar, çarçabuk kırılıp parçalanmalarına karşın büyük bir tutku ile bağlı oldukları cam bileziklere yöresel olarak şeve demekteydi. Bu tutku, Şeve Kırma denen[235], genellikle kadınlar

235 "Şeve Kırma", düğünlerde veya diğer eğlencelerde, kadınların yan yana diz çökerek, çalınan sazın temposuna el, kol ve baş hareketleriyle uyup, ayağa kalkmaksızın, başların

Res. 169 Bilezik tipleri: 1-18, 21 cam, 19 gümüş, 20 bronz.

ve hatta bazen erkekler[236] tarafından oynanan bir halk oyununda yansıma bulmuştu.

Beş yıl süren kazılar sırasında 900'e yakın cam bilezik parçası ele geçmiştir. Bunlardan 380'i Osmanlı konut, atölye ve ticarethanelerinin içi ve taban üzeri gibi steril ortamlarda saptanmış, diğerleri cadde ve sokak temizlikleri sırasında ya da yüzeyden, bir bölümü erken yapı katları içeren cami mekânından ve döküntü alanlarından elde edilmiştir. Sayı, tür, teknik ve renk açılarından büyük ve önemli bir koleksiyon oluşturan Osmanlı dönemi cam bilezikleri konusundaki sınıflama ve değerlendirmeler, ele geçiriliş durumları tartışma götürmeyecek kadar temiz malzemelere dayanılarak yapılmıştır. Ancak uzun yıllar nemli toprak altında bulunmaları nedeniyle aşırı oksitlenme sonucu cam yüzeylerinde oluşan ince silika pullanması zaman zaman bileziklerin özgün renklerinin belirlemelerini engellemiş, bu nedenle kimi renk belirlemeleri tam anlamıyla yapılamamıştır. Bu türde aşırı oksitli parçaların, üretimden kaynaklanan

---

hep birden sağa ve sola çevrilmesi, çıtma çalınması, bel kıvrılması, göz süzülmesi, vücudun ahenkle eğilerek, yere dirsekle vurulması ve diz üstüne kalkılması suretiyle oynanan bir oyundur. Bu oyun sırasında kadınların bileklerini süsleyen cam bileziklerin (şeve) çıkardığı sesler müziğe ayrı bir ahenk verirdi ve kimi kadınlar el çırpmalar sırasında kendilerinden geçerek kollarındaki şeveleri kırarlardı. Bkz. Sunguroğlu 1961: 191; Yeni Fırat Dergisi 1964: 9; Memişoğlu 2006: 53; Arslan Sevin 2008: 33.

Bu oyunlarla ilgili manilerden bir kaçı şu şekildedir:

Işıl ışıl gülerek,
Yere çöküp diz dize,
Şeve kırana kurban.
Dudak şarap, dil meze,
Kırılıp dökülerek,
Bakıp göz süze süze,
Şeve kırana kurban.
Şeve kırana kurban.
Toplanmış kız evine,
Çayda çıralar söner,
Şeve kıranlar yine.
Yazmalar yanar döner.
Gelin, gelincik mi ne?
On parmakta on hüner,
Şeve kırana kurban.
Şeve kırana kurban.

[236] Sunguroğlu 1961: 191

Res. 170 Burmalı cam bilezikler.

bir sorun değilse, tarihsel açıdan daha eski dönemlere uzanıyor oldukları da akla gelmektedir. Bilezikler biçim ve bezemelerine göre çeşitli gruplara ayrılırlar.

I- Burmalı Bilezikler

Cam bilezik tarihinin erken örnekleri arasında kabul edilen burmalı tip, Harput'taki en yaygın gruplardandır (Res. 170, 169/1-5). Toplam sayıları 63[237] olan bileziklerin çapları 5 ile 7.5 cm arasında değişir. Daima yuvarlak kesitlidirler. Çoğunlukla mavi, yeşil ve kahverenginin koyu tonlarında ve yarı şeffaftırlar; daha az olmakla birlikte, görece açık renkler ve

[237] Cadde, sokak ve döküntü alanlarında bu gruba giren 77 parça daha ele geçirilmiştir.

Res. 171 Düz yuvarlak cam bilezikler.

hatta renksizler de bulunmaktadır. Kalın ve ince burmalıların yanı sıra, renkli cam iplikleri sarılarak bezenenler de vardır. İnce, renkli iplik bazen cam halkanın içinde olacak şekildedir. Kırık parçalar halinde bulunduklarından birleşme yerleri sık sık görülmemekle birlikte, teknik nedenlerle daima dikişli oldukları bilinmektedir[238].

II- Düz Yuvarlak Bilezikler

En basit ve erken türlerden düz yuvarlak bilezikler 37 adettir (Res. 171)[239]. 5 ile 8 cm arasında değişen çapları ile diğer tiplere göre genellikle daha büyüktürler. Daima yuvarlak kesitli ve monokromdurlar; mavi, yeşil ve kahverenginin koyu tonları ile siyah çoğunluktadır. Kimi halkalar renkli cam ipliği sarmalarla dekore edilmiştir. Yarı şeffafların yanı sıra, çoğunluğu mavinin koyu tonlarında opak olanlar da vardır. Mevcut örneklerin az bir kısmında iki ucun birleşme yeri görülebilmektedir; ancak teknik nedenlerle daima dikişli oldukları da açıktır.

---

[238] Bkz. Spaer 2001: 193

[239] Cadde, sokak ve döküntü alanlarında bu gruba giren 62 parça daha ele geçirilmiştir.

Res. 172 Omurgalı cam bilezikler.

III- Omurgalı Bilezikler

Toplam 38 parçayla temsil edilirler (Res. 172, 169/6-7)[240]. 5 ile 6.5 cm'lik çaplarıyla en küçük bilezikler arasındadırlar. Yarım yuvarlak, bazen üçgen kesitli ve daima dikişsizdirler. Kesit simetrik ya da asimetrik olabilir. Mavi, yeşil, kırmızı ve kahverengi cam halkaya üstten yapıştırılmış yuvarlak kesitli, çok ince ve en az iki renkli bantlarıyla dikkati çekerler. Daha çok sarı, mavi, yeşil ve kırmızının kullanıldığı bu ince bantlar bir omurga görevi yapmaktadır. Monokrom uygulamaları bulunmakla birlikte, çok renkli omurgalar bu türün en dikkat çekici örnekleri durumundadır.

IV- Kabartma Benekli Bilezikler

Bu türe giren toplam 19 örnek ele geçmiştir (Res. 173, 169/8)[241]. Çapları 5 ile 7 cm arasındadır. Kesitleri daima yarım yuvarlak, simetrik ya da asimetriktir. Yarı şeffaf ya da opak halka üzerine belirli aralıklarla küçük cam damlaları yapıştırılarak yapılmışlardır. Benek halindeki damlalar genellikle tek renklidir. Halkalar mavi, yeşil, siyah (?) ve kahverengi tonlarında, benekler ise sarı, mavi, yeşil, turuncu ve beyazdır.

---

[240] Cadde, sokak ve döküntü alanlarında bu gruba giren 28 parça daha ele geçirilmiştir.

[241] Cadde, sokak ve döküntü alanlarında bu gruba giren 15 parça daha ele geçirilmiştir.

Res. 173 Kabartma benekli cam bilezikler.

V- Yassı Gövdeli Bilezikler

Toplam 38 tanedir; 27'si yivli, 11'i düzdür[242]. Çapları 7.5 cm'ye kadar çıkmaktadır. Yivli ve yivsiz olarak iki gruba ayrılırlar. Yivli olanların bombeli dış yüzeyleri ortadan derin bir olukla ikiye ayrılmıştır; iç yüzeyleri düzdür (Res. 169/9-10). Tamamı opak camdandır; çoğunluğu siyah (?) ağırlıklı koyu renktedir.

VI- Çiçek Bezemeli Bilezikler

Kazılarda ele geçen en ilginç tiplerden biridir. Toplam sayıları 21'dir (Res. 174, 169/11) . Kalınlıkları 0.3 ile 0.5 cm, çapları 5.5 ile 6 cm arasındadır. Yuvarlak ve yarım yuvarlak kesitlidirler. Pembe, mavi, yeşil, sarı, kırmızı ve siyah gibi çok çeşitli renklerdedir. Üzerlerine genellikle beyaz renk boyayla, ebru tekniğini andırır şekilde stilize dal ve yaprak desenleri uygulanmıştır.

VII- Baklava Kesimli Bilezikler

Cam bilezikler arasında en canlı renklere sahip gruplardandır. Daima kalıpta ve seri olarak üretilmişlerdir. Yuvarlak ve yarım yuvarlak kesitlidirler. Ayırt edici özellikleri, üst yüzeylerinin baklava dilimi şeklinde

---

242 Cadde, sokak ve döküntü alanlarında bu gruba giren 43 parça daha ele geçirilmiştir.

Res. 174
Çiçek bezemeli
cam bilezikler.

Res. 175
Baklava kesimli
cam bilezikler.

Res. 176 Ay yıldız kabartmalı cam bilezik parçası.

Res. 177 Avrupa atölyelerinde kalıpta yapılmış çeşitli türde cam bilezik parçaları.

fasetli oluşudur (Res. 175-177, 169/12-13). Toplam 23 bilezikten[243] bir bölümü ince, bir bölümü kalındır. İlk gruptakiler 0.8 cm kalınlıkta ve 5.5 ile 6 cm çapındadırlar. Kalın örnekler daima şeffaf olup mavi, sarı ve kahverenginin açık tonları tercih edilmiştir. Bir kısmına altın yaldız bezeme uygulanmıştır. Özellikle ay yıldız motifli bir parça dikkat çekicidir (Res. 176-177 sol üst). Yaldızlı noktalarla doldurulmuş iki baklava dilimi arasındaki yüzeye uygulanan motif, bileziğin Bohemya (Çekoslovakya) gibi Avrupa atölyelerinde Osmanlı ve İslâm toplumları için üretilmiş olduğuna işaret eder[244].

Bu grubun ince örnekleri 0.3 cm kalınlığındadır, çapları ise 5.5 ila 6 cm arasında değişir. Yarı şeffaf ve mat camlardan üretilen bilezikler sarı, mavi, kırmızı ve pembe renklidir.

---

243 Cadde, sokak ve döküntü alanlarında bu gruba giren 32 parça daha ele geçirilmiştir.

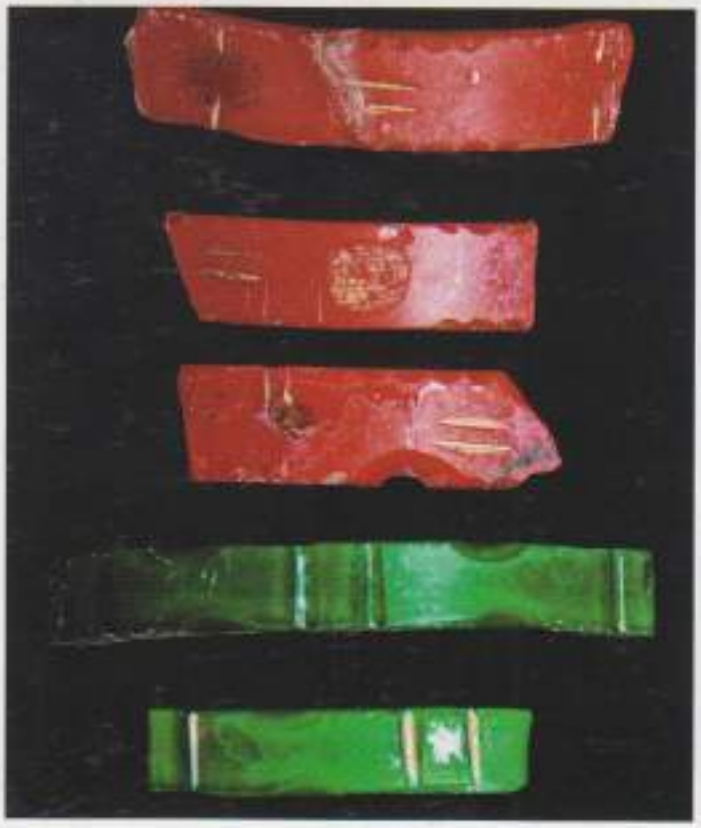
244 Krş. Francis 1994: 67.

VIII- Baskı Kabartma Bezemeli Bilezikler

Harput'ta en az sayıyla temsil edilen tiptir. Toplam sayıları 5'tir. Daima kalıpta ve seri halinde üretilen bileziklerin çapları 7 ile 8 cm'dir. Kabartmalarda daha çok çiçek ve baklava motifleri kullanılmıştır; bir örnekte kabartmalar altın yaldızla zenginleştirilmiştir (Res. 177 alt sıra sağ ve sol, 169/14-16). Genellikle mavi, yeşil ve kahverengi tonlarında, şeffaf ve yarı şeffaftırlar.

IX- Foyalı Baskı Bilezikler

En ilginç grubu oluşturan bu türde toplam 11 örnek ele geçirilmiştir (Res. 177-178, 169/21). Genişlikleri 0.8 cm, çapları ise 5.5 ile 6.5 cm kadardır. Kalıpla ve seri halde üretilmişlerdir. Bu tekniğin en çarpıcı özelliği, üstteki renkli camın parlaklığını arttırmak üzere, alta mat beyaz bir halka foya yapıştırılmış oluşudur. Foyanın kalınlığı 0.5 mm'dir, bileziğe ana rengini veren ortadaki camın kalınlığı 1.5 mm'dir. En üste ise 1.5 mm'lik renksiz şeffaf cam kaplama geçirilmiştir. Bazen altın yaldızla ve kesme tekniğiyle bezenmişlerdir. Daima dikdörtgen kesitli olan örnekler parlak kırmızı ve yeşil renkleriyle en canlı grubu meydana getirirler.

Res. 178
Foyalı cam bilezik parçaları.

X- Yapıştırma Bant Bezemeli Bilezikler

Sağlam kontekstler içinde ele geçirilen ve sayıları 20'yi bulan bu tip[245], son derece karmaşık bir bezeme tekniğine sahiptir (Res. 179, 169/17-18). Bezeme, bilezik halkası üzerine önceden hazırlanmış renkli bantların sarılması ya da yapıştırılmasıyla gerçekleştirilmiştir. Üç tür bezeme tekniği söz konusudur. İlkinde ana halkaya parça parça renkli bant yapıştırılmışır; ikincisinde genellikle tek parça türkuaz bir kuşak geçirilmiş, parçalar halinde çok renkli bantlar bu kuşak üzerine yapıştırılmıştır; üçüncüsünde ise halkaya yine tek parça türkuaz bir kuşak atılmış, üzerine parçalar halinde çok renkli bantlar yapıştırılmış ve iki yandan bordürlenmiştir. Bu tipteki bilezikler şeffaf ya da yarı şeffaf mavi, yeşil, kahverengi halka üzerinde sarı, mavi, yeşil, kahverengi ve beyaz bezemelidir. Bezemelerde meander ve göz motifleri yaygındır.

Bilezik, özellikle Geç Roma çağından itibaren Yakın Doğu'da sıkça karşılaşılan bir süs eşyasıdır. Bizans dönemiyle birlikte yaygınlık kazanmış, İslâmiyet'in yayıldığı geniş coğrafyada ise hem üretim, hem teknik ve bezeme çeşitliliği ve hem de kullanımda kayda değer bir artış ortaya çıkmıştır. Ancak, özellikle İslâmî bilezikler hakkındaki bilgiler son derece kısıtlıdır. Türkiye, Mısır, Suriye, Filistin ve İran gibi bölgelerde gerçekleştirilen Ortaçağ, özellikle İslâmî dönem kazılarının hemen hepsinde cam bilezik ele geçmiş olmasına karşın, konuyla ilgili birkaç önemli makale ve yıllık kazı raporlarındaki genel anlamda bir iki paragraf dışında güvenilir bilgilere ulaşmak zordur[246]. Cam bilezik üretimine yönelik bilgiler ise hemen hemen yok denecek kadar sınırlıdır. Hele hele Osmanlı dönemi cam bileziklerine gelindiğinde karanlık daha da koyulaşır[247].

Yukarıda genel özellikleriyle tanıtılan Harput Osmanlı bilezikleri, cam bileziğin bu bölgedeki yüzlerce yıllık serüvenini gözler önüne sererken,

---

245 Cadde, sokak ve döküntü alanlarında bu gruba giren 18 parça daha ele geçirilmiştir.

246 İslâmî bileziklerle ilgili olarak bkz. Spaer 1988; 1992; 2001: 193 vdd.; Whitcomb 1983. Mersin-Yumuktepe, Amorium ve Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Bizans dönemi cam bilezikleri için: Köroğlu 2002; "Yumuktepe in the Middle Ages", *Mersin-Yumuktepe a Reapraisal* (yay. haz. I. Caneva, V. Sevin), Lecce 2004: 116 vd., lev. VIII; Lightfoot et al. 1999: 341; *Anatolian Studies* XLIV, 1994: 125 vd., res. 3; C.S. Lightfoot, E.A. Ivison et al., *Anatolian Studies* XLVI, 1996: 108 vd., res. 8/1-6; Çömezoğlu 2001: 368 vd., res. 11-12.

247 Harput'un Osmanlı dönemi cam bilezikleri hakkında ilk haberler için bkz. Arslan Sevin 2008: 33 vd., res. 10-11; Arslan Sevin, Sevin, Kalsen 2008: 640, res. 21.

Res. 179
Filistin'de (Batı Şeria) el-Halil atölyelerinde imâl edilmiş cam bilezik parçaları.

aynı zamanda mekânlarla ilişkileri bağlamında, kronolojik açıdan son derece değerli bilgiler sunarlar. Kazılan hemen her mekânda bolca ortaya çıkan bileziklerden özellikle steril durumda ele geçen dört yüze yakın örnek güvenilir ve pek çok boşluğu dolduracak düzeydedir. Kimi bilezik grupları ise, temiz bir stratigrafi düzeni içinde bulunmalarına karşın, form açısından yaklaşık bin beşyüz yıllık geleneksel bir üretimin değişmeden kalan temsilcileri görünümündedirler. Bu nedenle kronolojik anlamda tatmin edici değildirler. Buna karşılık, çiçek motifli, yapıştırma bant ve baskı-kabartma bezemeliler, kesme ve foyalı baskı türü kalıp işleri, bir yandan üretildikleri yer ve dönemler hakkında bilgiler verirken bir yandan da bulundukları mekânların tarihleriyle uyum sağlarlar; çünkü kısa bir zaman süresi içinde üretilip son bulmuşlardır.

Burmalı, yuvarlak ve yarım yuvarlak bilezikler Harput Kalesi'ndeki kazılan tüm mekânlarda ele geçmiştir. Özellikle caminin eski yapı katlarında da bulunmaları, çok eski geçmişleri olduğu ve herhangi bir kesintiye uğramadan uzun süre kullanıldıklarına işaret etmektedir. Buna karşılık çiçek motifli bilezikler, 18. ve 19. yüzyıllarda yaygınlaşan bir türdür. Venedik'in ünlü millefiori bezemeli cam boncuklarından esinlenilerek üretildiğini düşündüğümüz bu bilezikler, Osmanlı İmparatorluğu'na Bohemya cam eşya ve boncuklarının ithalinin başladığı 18. yüzyılın ikinci

yarısından itibaren girmiş olmalıdır. Üretim yerleri konusunda kesin bilgi sahibi olmadığımız bu türün, renkleri ve zarif bezemeleri nedeniyle Harput'ta ilgi gördükleri anlaşılmaktadır.

Yapıştırma bezemeli bilezikler, Harput Kalesi'ndeki 19. yüzyıl mekânlarında saptanan diğer önemli bir gruptur[248]. Bu grup, Filistin'deki el Halil (Hebron) bölgesinde üretilmiş olmalıdır. Geç Antik çağdan günümüze kadar önemli bir cam üretim merkezi özelliğini sürdüren el Halil'den, İslâmi dönemde Yakın Doğu ve Avrupa'ya, özellikle 16. yüzyıldan 19. yüzyılın sonlarına kadar cam bilezik ihraç edildiği bilinmektedir[249]. Harput'ta bulunan örnekler geç el Halil dönemine tarihlendirilmiştir.

Kabartma bezemeli, kesme ve foyalı baskı türü cam bilezikler, 19. yüzyıla aittir ve kaledeki yalnızca bu yüzyıla ait mekânlarda ele geçmiştir. Her üç grup da Avrupa'nın, olasılıkla Bohemya merkezli olmak üzere seri üretim örnekleridir. Kalıpla yapılan, zaman zaman altın yaldızlı bu bilezikler parlak renkleri ve bezemeleriyle dikkat çekicidir. Altın yaldızla yapılmış ay-yıldız desenli bir örnek Osmanlı İmparatorluğu ve İslâm dünyası için üretilen mallar arasındadır.

Harput'un büyük bir koleksiyon oluşturan cam bilezik parçaları üzerinde yaptığımız bu gezintiden şu sonuçlara varılmıştır: Osmanlı döneminde kente, bir kısmı Suriye, Filistin ve Mısır kaynaklı, bir kısmı da özellikle Bohemya-Moravia atölyelerinde üretilmiş farklı cam bilezik türleri getirilmiştir. Bu durum bir grup tüccarın cam bilezik ticaretiye uğraştığını ortaya koyar ve aynı zamanda Harput'un ticarî ilişkileri hakkında da bilgiler sağlar.

Köyleriyle birlikte nüfusu yüzbinleri aşan böyle bir metropoldeki tüm bilezikler ithal malı mıdır? Yoksa bazıları, cam boncuklarla birlikte Harput yöresinde mi üretilmiştir? Bu sorulara güvenilir yanıtlar verebilecek durumda değiliz. Ancak Osmanlı döneminde, Suriye-Filistin kökenli bazı gezici cam atölyelerinin, özellikle yaz aylarında imparatorluğun kuzey eyaletlerine doğru yayılıp bilezik üretimi ve pazarlamasında

---

248 El Halil (Hebron) bilezikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Spaer 1988: 51 vdd.; 1992: 44 vdd.

249 El Halil (Hebron) bilezikleri hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Spaer 1988: 51 vdd.; 1992: vdd.; Francis 1990: 21.

bulundukları anlaşılmaktadır[250]. Hatta bu gezici atölyelerin Balkanlar'a kadar uzandıkları da bilinmektedir. Yöresel talepleri yerinde karşılamak üzere faaliyet gösteren gezici cam atölyelerinin Harput yöresinde de kimi üretimlerde bulunmuş olması olasılık dışı sayılmamalıdır. Bununla birlikte, gerek kale içindeki kazılar ve gerekse Harput'un eski mahallelerinde yaptığımız yüzey araştırmalarında bir cam atölyesinin varlığına işaret edecek yoğunlukta belirgin izlere rastlayabilmiş de değiliz. Ancak kazılar sırasında ele geçen çeşitli renkte birkaç düz cam çubuk parçası ile birkaç defolu bilezik kırığı ve az sayıda cam cürufu kalıntıları, gezici bir atölyenin var olabileceği ihtimalini de düşündürmektedir[251].

Yüzükler

Yüzük, eski çağlardan beri insanların süslenme, toplumsal statü ve yüksek görevlerini simgelemek gibi çeşitli amaçlarla kullandıkları bir takıdır. Kimi zaman üzerindeki özel kazımalarla imza yerine geçmiş, kimi zaman ticarette mühür olarak kulanılmıştır. İslâm toplumlarında Hz. Muhammed'in aynı zamanda mühür olan ünlü yüzüğü nedeniyle adeta bir kutsiyet kazanmıştır. İslâmiyet'in yayıldığı bölgelerde yüzük kullanımı hem erkek hem de kadınlar arasında, geçmişten günümüze kadar önemini yitirmemiştir. Erkekler için haram kabul edilen altın dışında bronz ve gümüşten, kaş kısmı, akik başta olmak üzere, çeşitli taşlarla süslü yüzükler, padişahtan toplumun en alt düzeyine kadar her sınıftan insana hitap etmiştir. Kadın yüzüklerinde ise form, malzeme ve bezeme açılarından büyük çeşitlilik görülür. Altın, gümüş, bronz, taş ve cam yüzükler bazen sade, bazen değerli ve yarı değerli taşlarla bütünleştirilmiş, kimi kez mine ve ajurla bezenmiştir.

Harput kazılarında, altın, gümüş ve değerli taşlardan olanlar hariç az sayıda cam ve bronz yüzük ele geçmiştir (Res. 180). Camdan yapılmış yüzüklerin ikisi dışındakiler parçalar halindedir. Yassılaştırılmış oval kaşlı

---

250 Bkz T. Sode, "Traditional Glass Bead Making in Turkey", *International Bead & Beadwork Conference* (yay.haz. J.Allen, V. Hector), İstanbul 2007.

251 Adıyaman yöresindeki Gritille ve Orta Anadolu'daki Amorion kazılarında ele geçen arkeolojik verilerden hareketle, büyük üretim merkezlerinde hazırlanan cam çubukların küçük yöresel atölyelerde işlenerek mamul eşya haline getirildikleri görüşü için bkz. Redford 1986: 120, res. 13; Lightfoot et al. 1999: 341.

Res. 180 Çeşitli cam ve maden yüzükler.

iki halka yeşil renklidir ve tek parça camdan yapılmıştır. Biri lacivert, biri kahverenkli iki örnekte, oval biçimli şişkin kaşlar yuvarlak halkalara sonradan yapıştırılmıştır. Tek parçalı yüzüklerin el-Halil (Hebron) üretimi olması mümkündür[252]. Az sayıda olmakla birlikte, akikten yontulmuş yüzükler de ele geçmiştir. Biri fasetli, beşgen kesitli ve ince, diğeri üçgen kesitli ve daha büyük olan bu parçaların 19. yüzyılda Almanya'da, Idar-Oberstein atölyelerinde üretilmiş olması mümkündür (Res. 180 sol üst).

Bronz, yüzük yapımında yaygın bir malzemedir. Bunlardan bir kısmı basit, bir kısmı kazıma bezemeli, küçük bir bölümü de taş ya da cam kakmalıdır. Daha çok yuvarlak ya da oval kaşlıdırlar; halka üzerine bazen kaynakla yapıştırılmış, bazen de yekpare dökülmüştürler. Üzerlerinde, tek merkezli daire ve kafes türü geometrik kazıma motifler yer alır. Ele geçen çok sayıda yüzük taşı, bu türün oldukça sevildiğini göstermektedir. Bunların çoğunluğu fayans, bir bölümü de cam ve taştır.

Boncuklar

Binyıllar boyunca Anadolu insanının tutkuyla bağlı olduğu, kutsal ve dünyevî anlamlar yüklediği boncuklar, Kale Mahallesi'nde hemen her mekândan ele geçen aksesuarlar arasındadır. Farklı tip ve kalitedeki bu rengârenk taşlar mahalle halkının dünyasından günümüze kalan parçalardır. Şimdiye kadar boncuk ve boncuk-pandantif olarak toplam sayıları 230 kadardır. Bunlardan 13'ü İslâm öncesi Roma-Bizans tabakalarından gelmektedir. Osmanlı mekânları içinde, güvenilir kontekstlerde ele geçenlerin sayısı 127 kadardır; 90 boncuk ise cadde ve sokaklar ile yüzeyde ve yeraltı tünellerinin açılışı sırasında bulunmuştur.

---

252 Spaer 2001: 207.

İslâm öncesi boncuklar

Harput'un İslâm öncesi döneme uzanan boncukları Kale Camii tabanı alında yapılan tabaka ve derinlik kazıları sırasında açığa çıkarılmıştır. Sayıları 13'ü bulan boncuklardan 7'si cam, 5'i taş, 1'i de altındır (Res. 71). Beyaz opak küresel cam boncuklardan ikisi, koyu ve açık renkli dikey bantlarla dekore edilmiştir. Siyah renkli silik halka izleri taşıyan bu iki tane, nazara karşı göz boncuğu olarak kullanılmış olabilir. Beyaz taştan, armut formlu bir örnek damla sarkaç (pandantif) türündedir. Çift delikli ve dikdörtgen (11x6x2 mm) biçimli ametist boncuk ise iki sıralı bir kolye dağıtıcısı olarak tasarlanmıştır. Gayet özenli kesime sahip dağıtıcı, maden uçlu matkap ile iki taraftan delinmiştir. Mısır kaynaklı olduğunu düşündüğümüz bu taş, Kale Camii'nin güneybatı köşesindeki, Osmanlı çağının karanlık itikaf odasında yapılan derinlik sondajında bulunmuştur. Geç Roma İmparatorluk çağına uzanan bir geçmişi olması mümkündür. Aynı durum, kabartma bezemeli, uçları kabarık silmeli küresel (çap 6 mm) altın boncuk için de geçerlidir.

Erken boncuk örneklerin ikisi gayet karakteristik özellikleriyle dikkat çekicidir. Bulundukları tabakayla uyum içinde olan parçalardan biri cam, biri de kırmızı kornalinden yapılmıştır. Cam boncuk, boğumlu tüp türünde, 23 mm uzunluğunda ve 7 mm kalınlığındadır. Altı boğum halindeki tüp fazlaca oksitlenmiş koyu renkli camdandır. Yakın Doğu cam boncuk sanayinin en dikkat çekici ürünleri arasında sayılan bu tür boncukların Orta Bizans döneminde İskenderiye'de üretilmiş olması çok mümkündür[253]. Kırmızı kornalinden ikinci boncuk köşesiz küp (8x8 mm) biçimlidir. Sivri köşeleri traşlanarak fasetlenmiş bu türde taş boncuklar Roma İmparatorluk Çağında (3. yüzyıl) ortaya çıkmış, 7. yüzyılda camdan taklitleri yapılamaya başlanmıştır.

Osmanlı Dönemi boncukları

Kale Mahallesi'nde, büyük çoğunluğu Osmanlı döneminden kalma 217 boncuk ortaya çıkarılmıştır. Bunlardan 167'si cam, 18'i kornalin-akik, 1 garnet, 2 ametist, 2 kaya kristali, 5 pişmiş toprak, 5 kemik, 3 fayans,

---

253 Francis 2002a: 15; 2002b: 90 vd.

Res. 181 Osmanlı dönemi boncukları. Kolye gelişigüzel dizilmiştir. Üstteki altın boncuk Roma-Bizans döneminden.

3 mercan, 3 bronz, 8 de cowrie türü sıcak deniz yumuşakçasıdır. Çoğunlukla opak olan cam boncukların % 68'i mavi, % 12'si beyaz, % 8'i yeşil, % 4'ü sarı, % 3'ü kırmızı, % 2'si kahve ve % 2'si de siyah renklidir. Bazıları, birkaç mm'yi aşmayan boyutlarıyla, kumaşa dikilerek giysi kenar süslemelerinde ya da ince bir tele geçirilerek çeşitli aksesuarlarda kullanılan minik boncuklardır. Diğerlerinin, zamanla çürüyüp yok olan ipler yüzünden, özgün dizilişleri hakkında hiçbir bilgi yoktur. Ele geçen taneler daha sonra gelişigüzel dizilerek kolye haline getirilmiştir (Res. 181-182).

Karakteristik özellikleriyle tanınabilen cam boncuk tanelerinden büyük bölümü Avrupa üretimleridir. 17.-19. yüzyıl Venedik-Murano kökenliler ya da Amsterdam veya Rotterdam yapımı taklitleri bunlardan en ilginçleridir. Örneğin opak siyah renkli sıcak cam üzerine, ince uzun bir şiş yardımıyla beyaz veya sarı-beyaz linear sarma bezemeli boncuklar ile kırmızı, beyaz ve mavi renkte uzunlama sarmal hat bezemeliler bu

Res. 182 Osmanlı dönemi boncukları. Kolye gelişigüzel dizilmiştir.

gruptandır (Res. 183/1-3)[254]. Opak yeşil gövde üzerine sarı yaprak bezemeli, elips formlu (yük. 8 mm) bir diğer boncuk tanesi ise fiora denen geleneksel ve özgün Venedik-Murano ürünlerinin başında gelmektedir (Res. 183/4). 19. yüzyılda bu türdeki boncukların Orta Doğu, İran ve Doğu Anadolu'ya bolca ihraç edildikleri anlaşılmaktadır[255]. Opak beyaz öz üzerine yarı saydam kırmızı cam kaplanarak yapılmış Cornalin d'Aleppo denen taneler (yakl. çap 5 mm, genişlik 2 mm) de 19. yüzyıl sonlarında Venedik'in ünlü ticaret boncukları arasında yer alır (Res. 183/6)[256]. Bu türe giren ve fakat çok yüzlü oluşuyla beyaz özlü, mavi

254 Arslan Sevin, Sevin 2007; ayrıca bkz. Panini 2007: res. 197, 208.

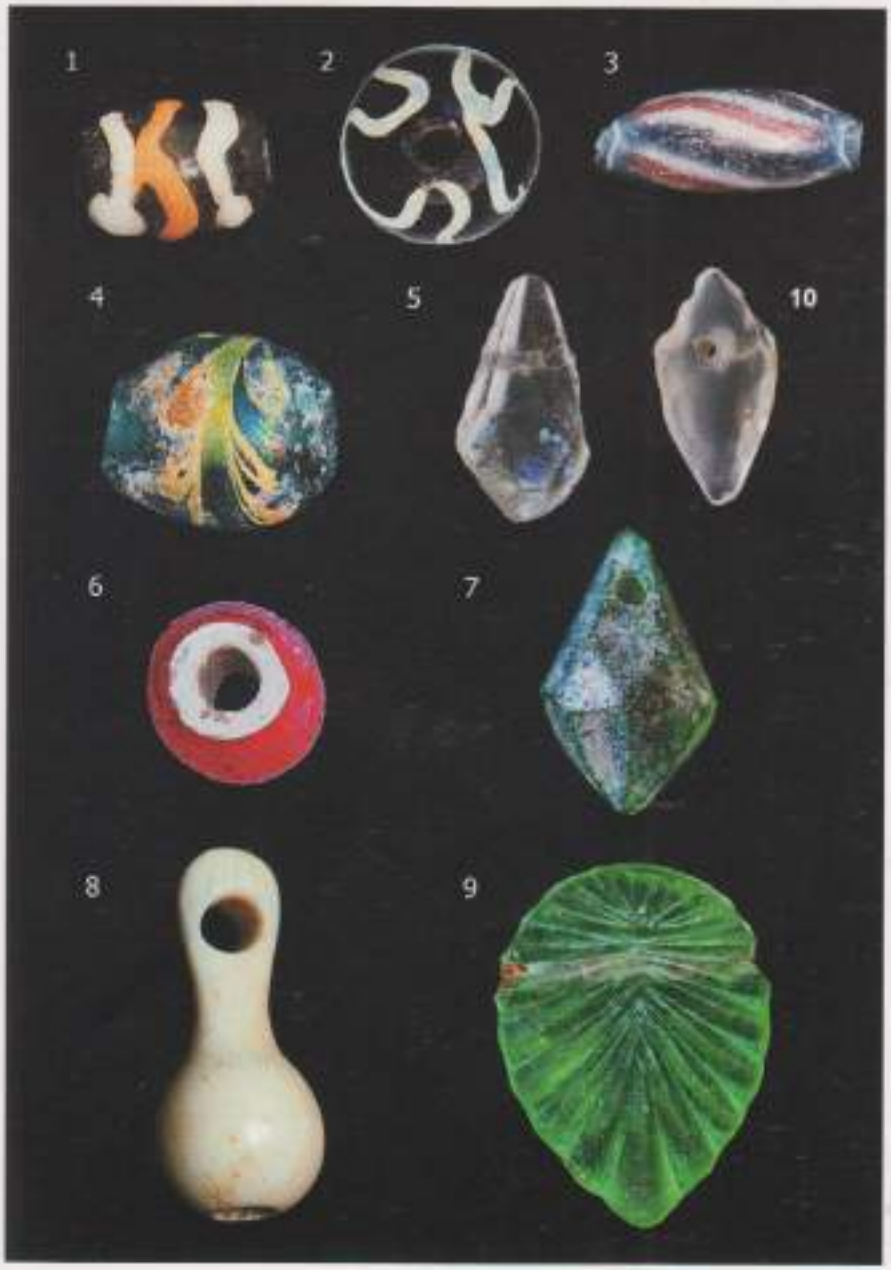
255 Dubin 1987: 107 vdd., lev. 93-96; Francis 1988/89: 13 vdd.; Panini 2007: 199 vdd.

256 Francis (1988/1989: 15, lev. I) ve Dubin (1987: 110) bu türün Fransa ve Çekoslovakya'da da üretildiğini bildirir.

Venedik ürünlerinden ayrılan, cam kaplamalı bir başka örneğin 19. yüzyılda Bohemya'da üretilmiş olabileceği düşüncesindeyiz.

Kalıp (Prosser) tekniğiyle yapılmış opak dumanlı beyaz ve kırmızı küresel örnekler 19. yüzyılın diğer Avrupa mamullerindendir. Ortalarında ince bir kalıp izi bulunan aynı teknikte yapılmış mavi boncuklar da bu gruba girmektedir

Çok sayıdaki mavi boncuktan bir bölümü, 6 mm yüksekliğinde ve elmas kesimli, yani çok yüzlüdür (Res. 184-185). Fasetli cam çubuklardan çekilen bu türler 19. yüzyıl Bohemya-Moravia (Çekoslavakya)

Res. 183
Osmanlı dönemi boncuk taneleri.

Res. 184 Mavi boncuklar çok seviliyordu. Kimileri kalıpta, kimileri lâmba tekniğiyle yapılmıştır.

Res. 185 Bohemya atölyelerinin ünlü çok yüzlü cam boncuklarından örnekler.

Res. 186 Osmanlı toplumunda akik ve kornalin boncuklar çok popülerdi.

atölyelerinin tanınan ürünleri arasındadır. Beyaz kristalden yontulmuş küresel (çap 11 mm) bir boncuk, orta bölümde 8 adet altıgen, altlarında 8 adet baklava kesimli dörtgen, delikler çevresinde ise 8 adet beşgen olmak üzere toplam 24 kesim yüzüne sahiptir (Res. 181 sağ). Bu ve bunun gibi çok yüzlü örnekler de Bohemya çıkışlıdır.

Bir zincirin ucuna asılan ya da kolye sarkacı olarak kullanılan damla boncuklar az değildir. Bu türde, biri opak yeşil, biri de şeffaf renksiz camdan çok yüzlü iki damla boncuk yine Batı atölyelerinin ürünlerindendir (Res. 183/5,7). Yarı saydam beyaz taştan oyulmuş bir diğer yaprak pandantif ise bölgesel görünümlüdür (Res. 183/10). Yeşil renkli yarı saydam camdan kalıpla yapılmış yaprak desenli pandantif-boncuk 19. yüzyılın sonlarında Bohemya'da çok yaygın bir türdür (Res. 183/9)[257].

Disk şekilli mavi fayans boncuklar, orta deliği çepeçevre saran 6 deliğiyle Harput'ta kullanılmış özel tiplerdendir; İslâm dünyasında ve Doğu Anadolu'da nazara karşı bir tür muska olarak kabul edilmişlerdir[258]. Nazarlık olarak kullanılmış bazı kemik ve bronz pandantifler de vardır (Res. 183/8). Bunlar küçük küresel gövdeli, damla türündedir. Tunçtan bir örnek ise dövülerek yuvarlak ve ince bir levha haline sokulmuş ve üzerine üç delik açılmıştır (Res. 181 üst uç).

Boncuklardan bir bölümü taştandır. Kornalin ve akik yaygın kullanım gören yarı-değerli taşlardandır. Küre ya da fıçı en yaygın formdur; altıgen silindir, çok yüzlü çift konik ve kesik uçlu eşgenar dörtgen gibi kimi taneler İslâm dünyasının sevilen biçimleri arasındadır (Res. 186). 17. yüzyıl ile 19. yüzyılın başları arasında popüler olmuş bu tür taş boncukların geliş yeri Hindistan'dır.

Pişmiş toprak, boncukçulukta yararlanılan malzemelerden bir diğeridir. Mahallede ele geçen pişmiş toprak boncuk sayısı 6 ile sınırlıdır. Bunlardan dördü küre, biri çift koni, biri de armut formludur (Res. 187). İki küre ile armut biçimli boncuk üzerine hamur yaşken stampa bezeme uygulanmıştır. Bu boncuklar yerli üretim olabilir.

Boncuk yapımında organik maddeler de kullanılmıştır. En yaygın tür cowrie adlı sıcak deniz yumuşakçalarıdır (Res. 188/1-7). Bir tür nazarlık-muska görevi yapan ve uğur getirdiğine inanlan bu kabukların takanlara çeşitli yararlar sağladığına ilişkin yaygın bir inanç vardı[259]. Kemik

---

257 Krş. Francis 1994: 67 vd.

258 Francis 2002a: 22, res. 11.

259 Dubin 1987: 307; ayrıca bkz. S.J. Kennedy, *Ornament* 9, 1986: 52; Arslan Sevin 2008: 33, res. 12

Res. 187
Pişmiş topraktan boncuklar.

Res. 188
Organik maddelerden yapılmış boncuk taneleri: 1-7 cowrie, 8-10,12 kemik, 11 corallium rubrum.

(Res. 188/8-10,12) ve Akdeniz'in kırmızı mercanı (*corallium rubrum*) (Res. 188/11) boncukçuluktaki diğer organik maddelerdendir.

Harput Kale Mahallesi sakinlerinin kullandığı boncuklar, daha çok 17.-19. yüzyıl Avrupa'sında halk için üretilmiş ihracat mallarıdır. Venedik-Murano, Bohemya (Çekoslovakya) ve belki de Hollanda en önde gelen ihracatçılar arasındadır. Bileziklerin aksine, başta el-Halil (Hebron) olmak üzere Harput'a Suriye-Filistin ve Mısır'daki küçük cam üretim merkezlerinden dikkat çekici sayıda boncuk gelmiş değildir[260]. Büyük bir hüner ve emek harcanarak üretilmiş Avrupa ticaret boncuklarının cazibesi sıradan Osmanlı insanlarını da fazlasıyla etkilemiş görünür. Erzurum

[260] El Halil (Hebron) boncukları için bkz. Francis 1990.; 1994: 78.

Amerikan konsülü James Brant'ın[261] 1838'de Van pazarında izlediği çok sayıda Venedik cam boncuğu bu ilginin somut yansımaları olmalıdır. Harputlular'ın ilgi alanları ve buna yönelik ticarî ilişkilerini, küçük boncuk taneleri boyunca izleyerek görebilmek hayli ilgi çekicidir. İleride ayrıntılı olarak yapılabilecek arşiv çalışmalarında bu konuya ilişkin bazı bilgilere rastlanması şaşırtıcı olmayacaktır.

Pandantifler ve Madenî Aksesuarlar

Aslında 15.yüzyıldan itibaren Osmanlı dünyasında para olarak ortaya çıkan penez, sonraki dönemlerde Anadolu'daki geleneksel kadın süslerinde kullanılan madenî bir pul olarak yaygınlık kazanmıştır. Kadınların aynı zamanda bir tür ekonomik gücü olarak kabul edilen altın ve gümüş penezlere bronz olanları da eklenmiş ve zaman içinde bronzlar ön plana çıkmıştır. Baş ve kemer süslemelerinde kullanılan üst bölümü delikli penezler, Harput Kalesi'nde bolca ele geçen objeler arasındadır.

Madenî Aksesuarlar

Aksesuar, giysilerin süslenmesinde sıkça kullanılan ve giysiyi tamamlayan eşyalar arasındadır. Bazen bir takı niteliğinde bağımsız, bazen de, başta kemerler olmak üzere, uygun olan pek çok yerde kullanılırlar. Harput Kalesi'nde ele geçen aksesuarların büyük bölümü madenîdir. Çoğunluğu kadın kemer tokaları ve pandantiflerin oluşturduğu örnekler genellikle kabartma bezemelidir (Res. 189-190). Çoğu kez tadavülden kalkmış eski Osmanlı ya da Avrupa paraları ile bakır jetonlardan da aksesuar olarak yararlanılmıştır (Res. 191/a-b).

Kadın aksesuarlarının yanı sıra, erkeklerin kullandıkları da bulunmaktadır. Bunlar arasında, cep saatlerinin bağlandığı köstek zincirleri, kravat mandalları ve tütün tabakaları dikkat çekicidir. Askerî giysilerde kullanılan ay yıldızlı metal ve düz düğmelerin yanında çok sayıda madenî düğme bulunmaktadır.

---

[261] Brant 1841: 393

Res. 189 Madeni aksesuarlar: 1-9, 11-13 bonz, 10 gümüş.

Res. 190
Dökme bronz
pandantif.

Res. 191/a-b
Fransa kralı XIV.
Louis'e (1643-
1715) ait 1660
baskılı gümüş sikke
delinerek penez
haline getirilmiş,
ön ve arka yüz.

Res. 192 Çeşitli fildişi, kemik alet eşyalar.

Kemik Aksesuar ve Eşyalar

Kemik buluntular sayıca çok azdır (Res. 192). Bunlar arasında kadınlar tarafından kullanılan tarak fildişinden yapılmıştır. Günümüze nispeten sağlam durumda ulaşan tarak çift ağızlıdır ve dişleri bir tarafta kalın, bir tarafta incedir. Tamir görmüştür. Kılları dökülmüş yandan kulplu fırça (II.Konut) kazıda ele geçen eşyalar arasında en sağlam durumda olanlardan biridir. Yuvarlak kesitli ve başlığı çentikli saç iğnesi tek merkezli halka bezemelidir.

Kemik malzemeli bir diğer grup düğmelerdir. Genellikle mintanlarda kullanılan türdeki küçük düğmeler iki ya da dört delikli ve sadedir.

Res. 193 - Harput Kalesi'nin ünlü zindanı.

Kayaya Oyulmuş Tesisler ve Harput Zindanı

Önceki bölümlerde belirtildiği üzere, Osmanlı dönemi Kale Mahallesi, tarihî ve arkeolojik belge ve bulguların işaret ettiği üzere, İÖ. 8. yüzyılın ortalarında Urartular tarafından kurulmuş olması mümkün görünen bir kale içinde gelişmiştir. Mahalledeki arkeolojik kazılar sırasında bu zamandan kalan, kayaya oyulmuş basamak şeklinde sur temel yatakları ile çeşitli binalara ait kaya oyma temeller açığa çıkarılmaktadır. Ancak üzerlerine sonraki çağlarda yapılar inşa edilmiş olduğundan bu mimarlık izlerinden tam bir plan elde etmek mümkün değildir. İkibin sekiz yüz yıllık Urartu kalesi tarihin karanlık sayfaları arasına sıkışıp kalmış gibidir.

Kayaları oyup işleyerek yarattıkları büyük eserlerle kendilerine insanlık tarihinde haklı bir yer edinmiş olan Urartular'ın kimi tesisleri günümüze gelene kadar çeşitli uygarlıklara hizmet etmiştir. Sözgelimi modern Van kentine hâlâ su sağlayan Şamram Kanalı ile Keşiş Göl ve Sıhke Bentleri bunun en canlı, en tanınmış örnekleridir. Benzer durum Harput Kalesi için de geçerlidir ve Urartu ya da Urartu türü tesislerden Osmanlı dönemi sonlarına kadar yararlanılmıştır.

Şimdiye kadar kayaya oyulmuş iki büyük tesis temizlenerek incelenmiştir. Bunlardan biri mahallenin orta kesiminde, atölyeler alanı içinde, ötekiyse caminin doğusunda, ana caddeye açılan bir dehlizin gerisindedir.

Atölyeler alanı içinde kalmış bulunan tesis (S1) kuzey-güney yönlerine bakar (Plan 4, Res. 194). 2 m kadar genişliğinde, 8.70 m uzunluğunda ve 3.90 m derinliğindedir. Güneydoğu köşesine 0.70 m genişlik ve 1.80 m uzunluğunda bir kanal ya da geçit açılmıştır. Kuzey ve güney uçlarına, çapları 2.10 m'yi, bulan, biri 1.60 m derinlikte çukurluklar oyulmuştur (Res. 195-196). Çukurlukların yer aldığı iki uçta kaya adeta büyük bir

Res. 194 Kale Mahallesi'nin orta yerinde, kaya oyma tesisin görünüşü, güneyden.

Res. 195 Tesisin güney kenarına oyulmuş çukur ve kanal.

küpü andıran şekilde şişkin karınlı olarak işlenmiştir. Üzeri açıktır. Uzun yan duvarlara yuvalar oyulmuştur. Bu sayede zaman zaman açılıp kapanabilen bir düzenek ile örtülmüş olduğu düşünülebilir. Sonraları yoğun kullanım görmüş, zamanla taş ve toprak dolarak körelmiş bulunan tesisin kalenin ilk sakinlerine ait olduğu açıktır. Ama ne amaçla yapılmıştır? Nasıl bir işlev yüklenmiştir? Tam anlamıyla belli değil. Çünkü bu haliyle –eğer yarım bırakılmamışsa– benzersiz bir görünüm sergilemektedir. Şişkin karınlı bir küpü andıran çukurlukların uzak bir benzeri Van Gölü havzasında, Muradiye yakınındaki Körzüt Urartu kalesinde bulunmakla birlikte, kalenin orta yerindeki bu kaya yapısının kültsel bir işlev taşıdığını söyleyebilecek yeterli kanıt yoktur[262]. Ancak hemen yakınında kayaya oyulmuş geniş kapsamlı bir su tesisinin bulunması güncel işlev olasılığını zayıflatmaktadır. Tesisin üst kenarındaki kayalara gelişigüzel çok sayıda küçük yuvarlak ve yüzeysel çukurluk oyulmuştur. Çapları 1-1.5 cm'i bulan

262 Krş. Işık 1995: 16, res. 10, lev. 61

Res. 196 Tesisin kuzey kenarına oyulmuş, şişkin karınlı bir kübü andıran çukur.

bu sığ çukurlukların da güncel bir işlevleri olmadığı açıktır. Güneydoğu köşedeki kanal ya da geçidin nereye açıldığı ortaya konacak olursa işlev sorunu belki daha kolaylıkla çözülebilecektir.

Osmanlılar zamanında bir atölye (G1) eklentisi olarak kullanılmış, sonraları ise çöplüğe dönüşmüş bu tesis, Belek Gazi'nin Kudüs Haçlı Kralı ve yakınlarını kapattığı zindanın girişi zannıyla Harput'u ziyaret eden gezginlerin ilgisini üzerinde toplamıştır.

Harput Zindanı

Harput Kalesi'ndeki ikinci kaya oyma yapı, caminin doğusunda, ana caddeye açılan bir dehlizin gerisindedir. Son yıllara kadar toprak altında kalarak unutulmuş bu yeraltı tesisi Osmanlılar döneminde çeşitli şehir efsanelerine konu olmuştu. Efsaneye göre burada karanlıklar içinde genç ve güzel bir kız yaşıyordu. Değerli definelerle dolu mücevher yığınının ortasındaki altın bir köşkte yatıyor ve yılda bir kez uyanarak, hazin ve titrek sesiyle etrafına: *Süt Kalesi, Dere Hamamı yıkıldı mı? Katır kuzuladı mı?* diye haykırıyordu. Hatta bu sesi işitenler bile oluyordu. Bu efsane Harput'ta o denli güçlüydü ki, H. 1301/M. 1883-84 tarihli Mamuret-ül Aziz Salnamesi'nde şunlar yazılıydı[263]: "*Kalenin hisarı pek vüsatli* (geniş) *bir mahalli istiap etmiş* (kapsamış) *olup tahtezzemin* (zemin altı) *denilen bir su haznesi vardır ki, onun ilerisinde güya yeraltına gizlenmiş bir hazine bulunduğu hakkında avam-ı nâs* (halk) *arasında bazı hurafat* (hurafeler) *ve hayalâttan* (hayaller) *ibaret hikâyelerde devam eder...*"

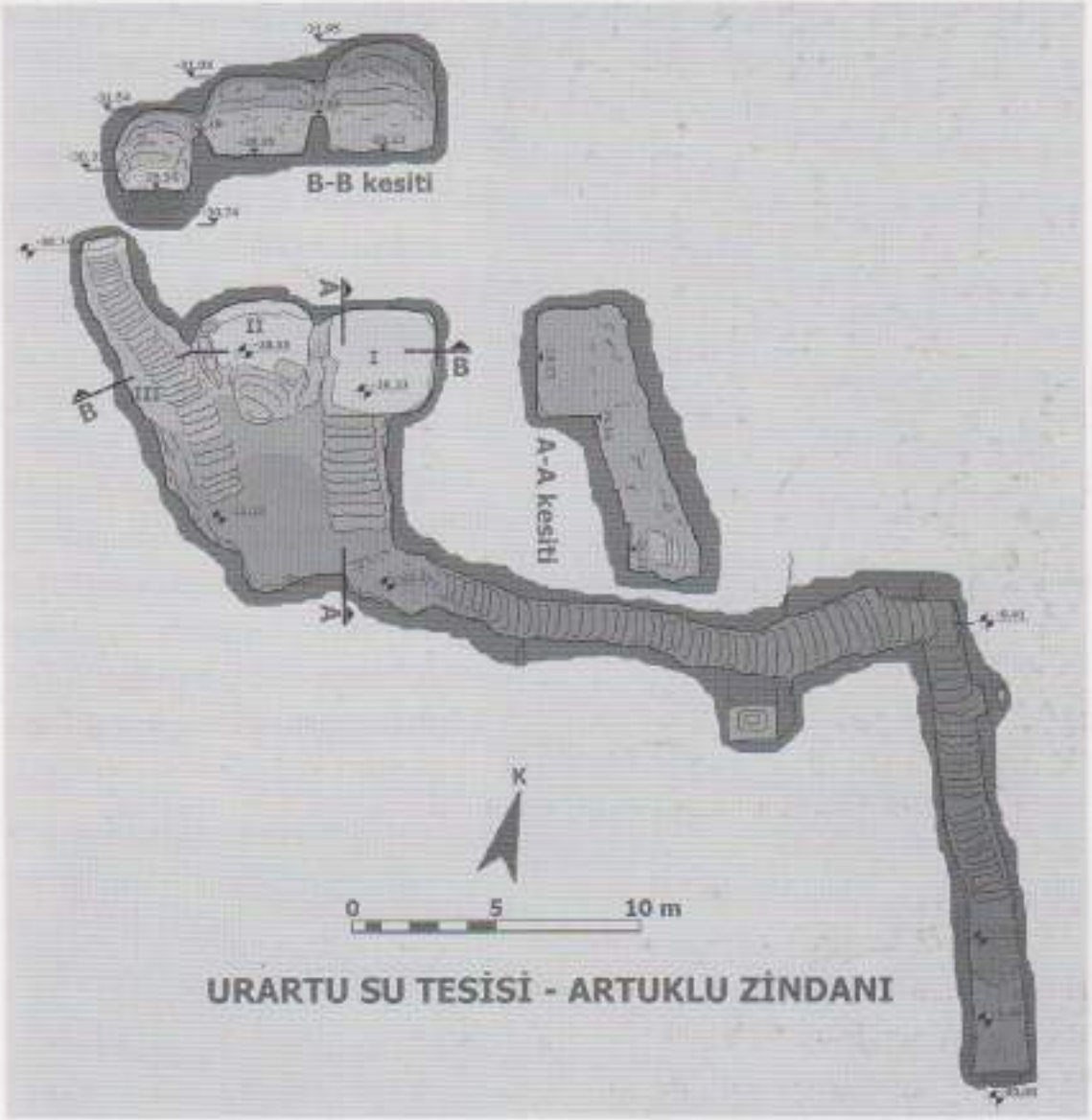
[263] Sunguroğlu 1958: 264

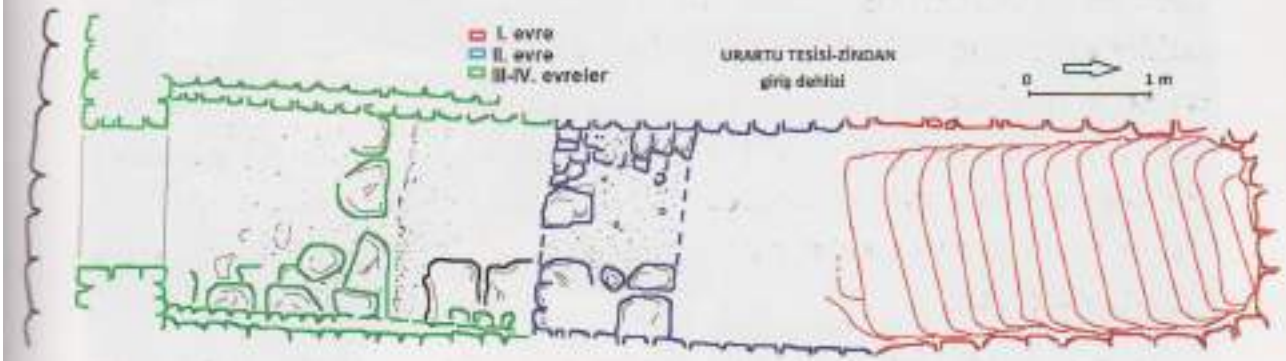
Res. 197 Sonraları zindana dönüştürülmüş kaya oyma su tesisinin girişi.

2007 yılı kazı çalışmaları sırasında Kale Camii'nin 10 m batı/kuzeybatısında bir dehlizin varlığı belirlendi. Kuzey-güney yönlerinde uzanan dehliz, kısmen iri taşlarla doldurularak, kısmen de üstten akıp gelen taş ve toprakla yerin altına gömülmüştü (Plan 4, Res. 197-198). Girişi ana caddeye açılan koridor görünümlü dehliz, toplam 9 m uzunluğunda, 1.60/1.80 m genişliğinde ve 3.50 m yüksekliğindedir. Tonozlu tavanı ve duvarları moloz taş ve horasan harç örgülüdür. Duvar örgü sistemi en azından üç-dört farklı işçilik gösterir (Plan 16). İşçilik farklılıkları çeşitli tadilât evrelerinin izleri sayılabilir. İlk evrede dehliz, 3.30 m uzunluğundadır, yöresel olarak Feth Ahmet Taşı denen kumtaşı bloklarla, yahut kaya oyma basamaklar ve girişin üzerini kapatacak şekilde inşa olunmuştur. Bir giriş kapısının varlığına işaret eden hiç iz yoktur. Bu durum dehleri dehlizin yalnızca kapısız bir örtü olarak kullanılmış olabileceğine işaret ediyor gibidir.

İkinci evrede dehlizin yönü hafifçe güneybatıya doğru döndürülerek, 2.50 m daha uzatılmış ve öne bir kapı eklenmiştir. Kapının 1.20 m

Plan 15 Urartu su tesisi-Ortaçağ zindanı planı ve kesitler.

Plan 16 Ortaçağ zindanı giriş evreler planı.

Res. 198 Zindanın önüne eklenmiş tonozlu giriş dehlizinin açılışı.

genişliğindeki eşiği iri taş bloklarla horasan harç kullanılarak meydana getirilmiştir. Yan duvarlarda ilkine kıyasla biraz daha kaba bir işçilik söz konusudur.

Üçüncü evrede eski kapı kaldırılarak dehliz güneye doğru biraz daha uzatılmış ve cephesi yeşil kumtaşı bloklarla kaplanmıştır. Daha sonraki bir başka evrede bu cephenin önüne, horasan harçlı kalın ve yüksek bir duvar örülerek dehlizin güneye doğru biraz daha genişlemesi sağlanmıştır.

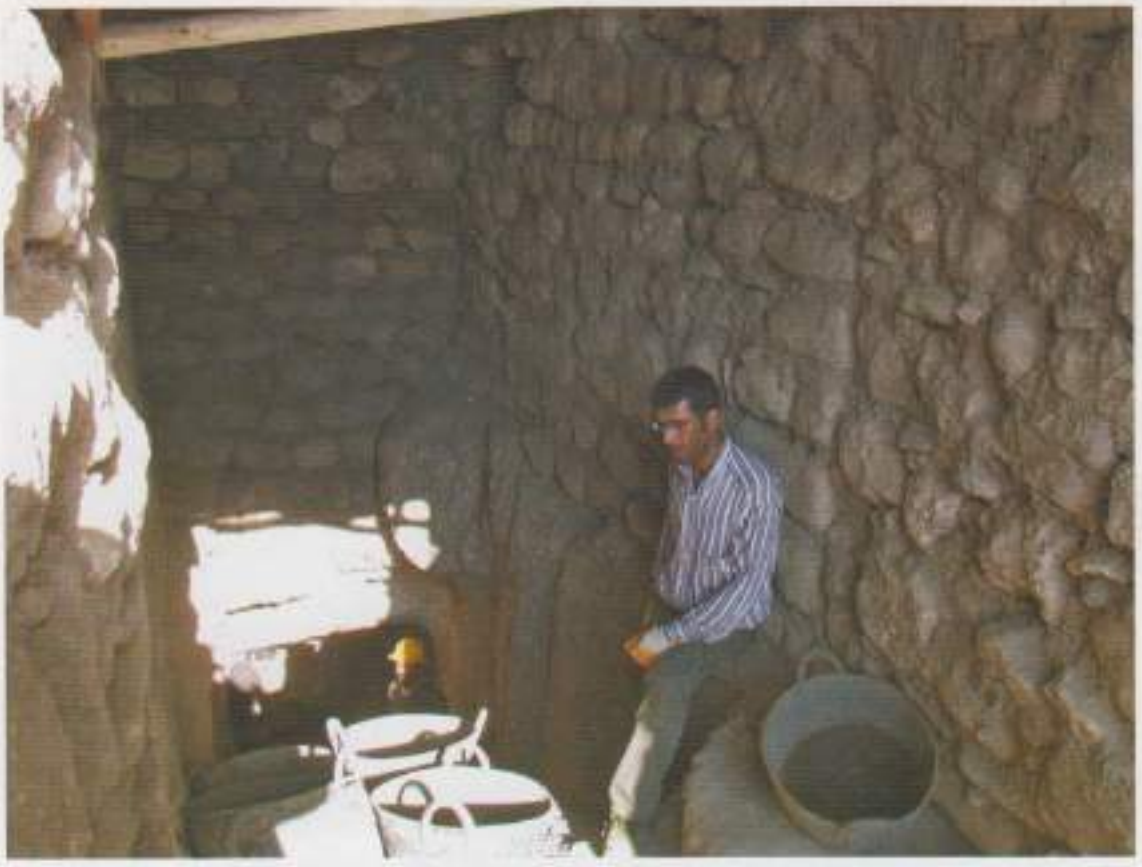
Osmanlı dönemine giren sonuncu evrede ise zindanın önündeki horasan harçlı duvar yıkılarak dehlize doğrudan doğruya ana caddeye açılan yeni bir konum sağlanmış, giriş zemini biraz yükseltilip horasan harçla sıvanarak düzleştirilmiştir. Son evre kapısı 1.25 m genişliğindedir; duvarlarının işçiliği öncekilere kıyasla daha da kabadır.

İlk evre dehlizinin İslâm öncesi, Geç Roma-Bizans dönemlerine uzanmış olması mümkündür. Diğer evreler hakkında açık bilgi yoktur. Buna karşılık kalenin Artuklu, Dulkadıroğlu ve Akkoyunlu dönemlerinde büyük çapta elden geçirildiği bilinmektedir. Horasan harçlı duvar kalıntıları üçüncü kale kapısı gerisinde büyük çaplı yapıların varlığına işaret etmektedir. Tonozlu dehlizin de bu büyük onarım ve inşa faaliyetleri sırasında bir miktar uzatılıp tadil edilmiş olması olanak dışı değildir[264]. Son onarım ve eklentilerin erken Osmanlı döneminde yapılmış olması mümkündür.

[264] Halep Kalesi zindanı giriş dehlizi için bkz. Arslan Sevin, Sevin 2009: 55

Büyük onarım ve tadilâta sahne olan giriş koridoru kuzeye doğru hafifçe alçalarak, kireç taşı ana kayaya oyulmuş basamaklarla son bulur. Kaya oyma su tesisi bu noktadan itibaren başlamaktadır (Res. 199-203). Basamaklı girişin ön bölümünde üst kısım açık bırakılmış, sonra kapalı bir tünel haline dönüştürülmüştür. Basamaklar yaparak kuzeye doğru derinleşen kaya tüneli 1.75/1.50 m kadar genişlikte ve 1.80 m kadar yüksekliktedir; basamaklar ortalama 0.30 m genişlik ve yüksekliğindedir. Yirmi iki, yirmi üç basamak inildikten sonra, giriş kapısından 17 m ileride, tünelin tavanına, 5-6 m kadar yükseklikte bir baca oyularak ışıklık açılmıştır. Üste doğru daralan ışıklık alttan 0.80x1.50 m boyutlarındadır. Dar ve yüksek ışıklık bacası 19. yüzyılın ortalarında, tüm tünelle birlikte üstten taş ve toprakla doldurularak köreltilmiştir.

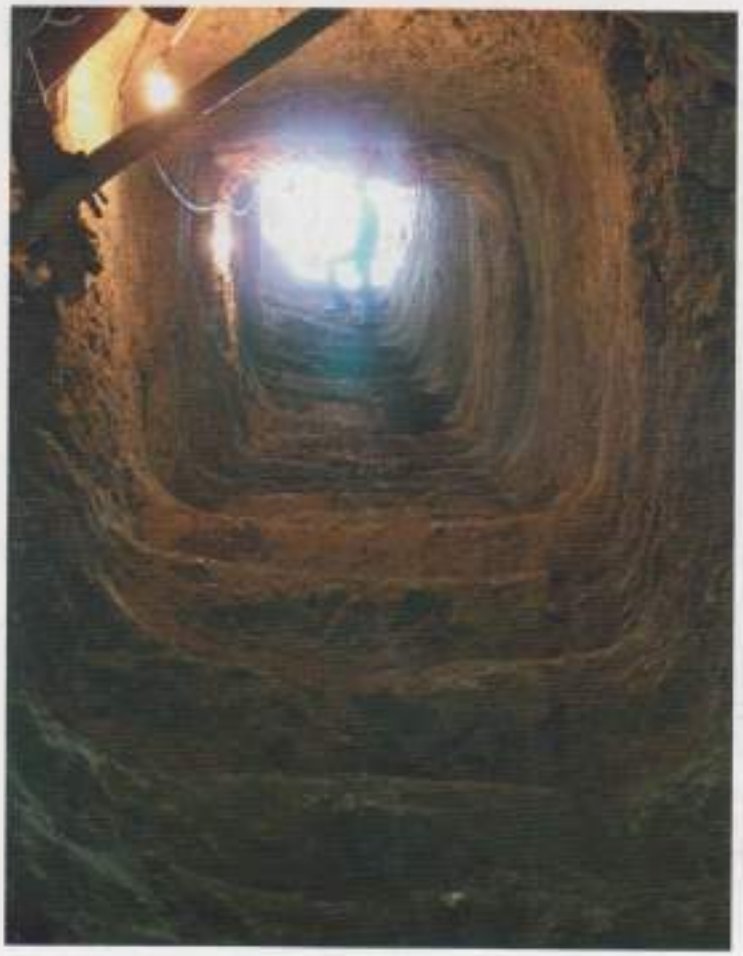
Tünel, otuzuncu basamaktan itibaren keskin bir dirsekle batıya dönerek alçalmaya devam eder. Kırkbeşinci, ellinci basamakların üzerine ikinci bir ışıklık bacası daha oyulmuştur (Res. 204). 13-14 m yükseklikteki ışıklık alttan üste doğru gitgide daralarak dik ve düzgün şekilde adeta

Res. 199 Tonozlu giriş dehlizi temizlik sırasında.

Res. 200
Basamaklı tünel.

Res. 201
Basamaklı
tünelin içten
görünümü.

Res. 202 Tünelden bir görünüm.

Res. 203 Kaya oyma tünelden görünüm.

Res. 204 Basamaklı tünel kayaya oyulmuş baca şekilli iki ışıklıkla aydınlatılıyordu. Işıklık bacaları sonradan örülerek köreltilmişti.

Res. 205 Tünelin sonundaki kaya odası ve içlerinde su bulunan hazneler.

davlumbazlı bir baca halinde dışa açılır; ancak ağzı sonraları kireç harç ve tuğla örülerek köreltilmiştir. Hafif kıvrımlarla git gide derinleşen tünel yaklaşık sekseninci basamaktan sonra, kısmen doğal biçimde kısmen de işlenmiş, mağara görünümlü bir odaya iner (Res. 205). Bu odada kireçtaşı yerini porfirik dokuya sahip volkanik bir kayaca bırakır. 8x10 m kadar boyutlarında ve 1.80-2.30 m kadar yükseklikteki mağaranın kuzey yüzüne, birbirine bitişik üç hazne oyulmuştur. Haznelere odanın tabanına oyulmuş basamaklarla inilmektedir.

Doğu haznesi (I) 3.40x3.25 m boyutlarında ve oda tabanından 2 m derinliktedir. Tabanı düzdür. Yandaki hazneden bir duvarla ayrılmıştır.

Orta hazne (II) 4.10x2.70 m boyutlarında, 1 m derinliğinde ve düz tabanlıdır (Res. 206). İlk hazne ile hemen hemen aynı taban seviyesindedir. Kuzeybatı köşesine 0.60-0.70 m çapında sığ bir çukur oyulmuş, onun ötesinden kuzey duvarı dibine boydan boya oyulmuş bir kanal bağlanmaktadır. Hazneye beş basamaklı bir merdivenle inilmektedir.

Orta hazneden 1 m kadar yükseklik ve kalınlıkta taş örgü bir duvarla ayrılan batı haznesi (III) derine doğru alçalan ince-uzun bir dehlize

Res. 206 Temizlik sonrası orta hazneden görünüm.

görünümündedir. Ortalama 1.70 m genişliliğindeki haznenin dibine, tabana oyulmuş basamaklarla inilebilmektedir.

Haznelerin kayadan sızıntı olarak çıkan, bugün çok zayıf bir su kaynağının sularını toplamak üzere tasarlandıkları bellidir[265]. Farklı kotlarda konuşlandırılmış olmaları, su seviyesinin alçalış ve yükseliş durumları göz önünde bulundurularak bilinçli bir tasarıma uygun şekilde yapıldıklarını göstermektedir. Bu türlü kaya tesislerinin aynı zamanda birer soğuk hava deposu olarak kullanmış oldukları da bilinmektedir. Kalenin ilk kez İÖ. 8. yüzyıldaki kuruluşu sırasında yapılmış olması mümkün görünen bu su tesisi ikibin sekiz yüz yıllık bir geçmişe sahiptir. Zamanla işlevsel değişiklik geçirmiş olmakla birlikte hiçbir zaman terk edilmeden Osmanlı döneminin sonlarına kadar yararlanılmıştır. Bir daha kullanılmamak üzere doldurulup kapatıldığı tarih hemen hemen bellidir. Temizlik çalışmaları sırasında, kaya tüneli ve iç mekânda Hicrî 1255/Milâdî 1839 tarihli yedi adet bakır Abdülmecit (1839-1861) sikkesi bulunmuştur. Sikkelerin

265 Elazığ Valiliği'nin içme suyu analiz raporuna göre: "Numune Türk içme suyu standartlarına uygundur İÇİLİR VE KULLANILIR. Klorlama yapmak zorunludur".

Res. 207/a-b
Hicrî 1255/Milâdî 1839 tarihli bakır Abdülmecit sikkesi, ön ve arka yüz.

Res. 208/a-b
Hicrî 1255/Milâdî 1839 tarihli bakır Abdülmecit sikkesi, ön ve arka yüz.

iki tanesi saltanatın 15. yılında, iki tanesi 20. yılında basılmıştır (Res. 207/a-b, 208/a-b). Bu nümizmatik verilere göre doldurma işlemi 1859 yılından sonra yapılmış olmalıdır.

Büyük emek harcanarak kayalara oyulmuş su tesisinin, mimarî özellikler, işçilik ve tasarım açısından Urartular dönemine uzanan bir geçmişi olması muhtemeldir. Bölgede benzer Urartu su yapılarına Palu ve Elazığ/Baskil ilçesi yakınlarındaki Haroğlu kalelerinde[266], şimdi Keban ve Karakaya baraj gölleri altında kalmış Deliktaş[267] ve Kömürhan yakınındaki Habibuşağı kaleleri ile Mastar Dağı üzerindeki Genefik'te[268], Van/Toprakkale[269] ve Van/Kalecik'te rastlanır. Daha da doğuda Türk-İran sınırı yakınında, Urartular'a ait Kale Haydarî'deki 40 basamaklı ve dirsekli kaya tüneli, haznesi olmamakla birlikte, en yakın benzer

266 Sevin 1987: 4, res. 37, 41; Köroğlu 1996: 17.

267 H.Hauptmann, *Keban Projesi 1970 Çalışmaları*, Ankara 1972: 97res. 70/1-2.

268 Sevin 1987: 9, res. 23-24, 26.

269 A. Erzen, *Anadolu Araştırmaları* IV-V, 1977: res. 19.

durumundadır[270]. Ancak benzer kaya yapılarının, merkezî Urartu bölgesinden çok, daha batıda, Fırat ve Dicle ırmakları ile kolları çevresinde yaygın olduğunu da unutmamak gerekir[271].

Su tesisi Urartu Krallığı'nın İÖ. 7. yüzyılın sonlarına doğru yıkılışı ertesinde terk edilmeyip çeşitli uygarlıklarca kullanılmıştır. Önüne sonradan eklenmiş tonozlu girişin açıkça gösterdiği üzere, en yoğun kullanım Ortaçağlar'da ve Osmanlı döneminde olmuş ve çeşitli tadilâtlarla işlev değişikliğine gidilmiştir. Özellikle Ortaçağlar'daki işlev değişikliğinde, kalenin yeni sahiplerinin yeni yeraltı su tünelleri inşa ederek daha bereketli kaynaklara ulaşmış olmaları rol oynamış gibidir. Bu evrelerde ışıklık bacalarından biri üstten tuğla ve harçla örülerek köreltilmiş, giriş tüneli duvarlarına, kaya oyularak on iki adet yağ kandili yuvası açılmıştır. Böylelikle karanlık tüneller ve yeraltı mekânının kandiller tarafından aydınlatılmasına çalışılmıştır. Kazı sırasında çeşitli dönemlere ait çok sayıda yağ kandili ele geçirilmiştir.

Aydınlatma amacıyla yapılmış kaya oyma ışıklıkların gün gelip köreltilmesi; aydınlık bir hacim anlayışından karanlığa geçilmesi, denetimsiz açık bir girişten dehlizli ve kapalı bir yenisine dönüşülmüş olması, sonraki evrelerde ortaya çıkan işlev değişikliğinin kanıtlarıdır. Bu yoldaki ilk adımların Geç Roma-Bizans çağında atıldığını sanıyoruz. Bunu, olasılıkla Artuklu ilâveleri izlemiş olmalıdır.

2009 yılında kalenin batı ucundaki orta giriş kapısı iç yüzü önünde saptanan bir Bizans su tüneli yeni ve daha bol bir kaynağa ulaşılmış olduğuna işaret etmetedir (Res. 209). Bunun hemen doğusunda açığa çıkarılan daha geç bir diğer tünel ise 46 basamakla yaklaşık 30 m derinlikte başka bir zengin kaynağa inmektedir (Res. 210-212). Ortalama 2.30 m genişlikte ve zaman zaman 11 m yükseklikte tuğla omurgalı ve tonozlu bu yeni tünelin Artuklu döneminde yapılmış olması mümkündür. Bu yeni bulgular eski kaya oyma tesise su kaynağı olarak ihtiyaç kalmadığını açıkça göstermiştir.

---

270 W.Kleiss, *Archäologische Mitteilungen aus Iran* 9, 1975: 22, res. 7.

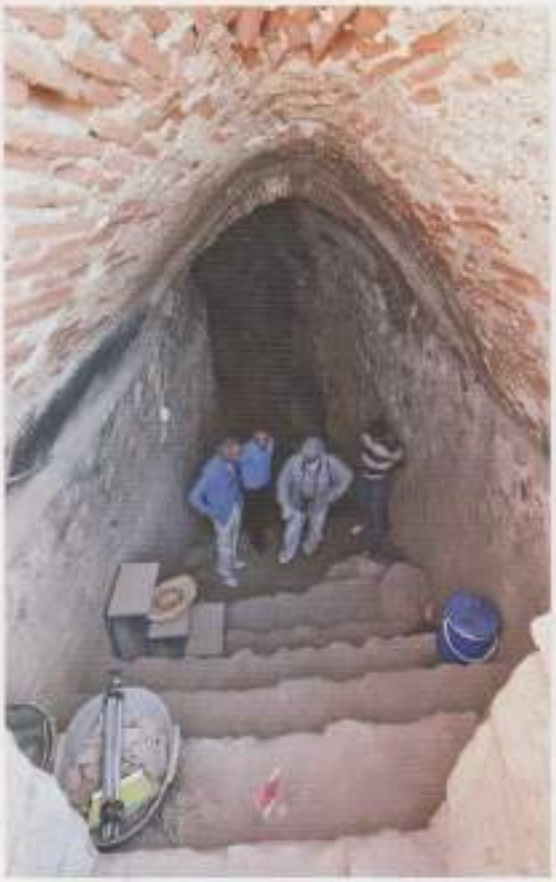
271 Bu türde kaya tünellerinin dağılımı için bkz. von Gall 1967: 516 vdd.

Res. 209 Harput Kalesi'nin batı ucunda Bizans dönemi tüneli girişi.

Res. 210 Artuklu dönemi su tünelinden görünüş.

Res. 211 Artuklu su tüneli girişi.

Res. 212 Artuklu su tünelinden görünüm.

Harput Kalesi Artuklular döneminde zindanıyla ünlüydü. Kaleye ün kazandıran olaylar 1122 ve 1123 yıllarında meydana gelmiştir. Hem İslâm hem Türk hem de Ortaçağ Avrupa tarihi yönünden büyük önem taşıyan bu olaylar, döneminin Latin, Hıristiyan ve İslâm tarihçileri tarafından bütün ayrıntılarıyla kaydedilmiştir. O zamanlar Harput, Büyük Selçuklu Devleti hükümdarı Alparslan'ın ünlü komutanlarından Artuk Bey'in torunu, Behram oğlu Belek'in yönetim merkeziydi; egemenlik alanı Hanzit (Bizans Anzitene) denen bugünkü Elazığ-Palu-Çabakçur (Bingöl) yörelerine yayılıyordu. Belek Bey, amcası, Mardin hükümdarı İlgazi'nin yanında, Anadolu'ya Birinci Haçlı Seferiyle girip (1096-1099) Antakya ve Urfa yöresine yerleşen Haçlılar'a karşı taciz seferlerine katılıyordu. Tarihler 13 Eylül 1122'yi gösterirken, Belek, kendisini yakalamak üzere izleyen Urfa Kontu Joscelin de Courtenay ile kuzeni, Birecik Senyörü Galeran de Puiset'yi, Urfa yöresinde Suruç yakınlarındaki bir bataklıkta pusuya düşürerek, kimine göre 25, kimilerine göre de 60 Frank

Res. 213 Belek Gazi'nin Harput zindanına attığı Kudüs Haçlı Devleti Kralı II. Baudouin, Şövalyeler Birliği kurucularını huzuruna kabulü, 13. yüzyıl Willermus Tyrensis.

şövalyesiyle birlikte tutsak eder[272]. Joscelin ve Galeran aynı zamanda Kudüs'ün Haçlı Kralı II. Baudouin (ya da Baldwin)'in (1118-1131) kuzenleridir. Salıverilmeleri için yapılan fidye pazarlıklarından sonuç alınamayınca mahkûmlar zincire vurularak Harput'a getirilir ve bir kısmı buradaki zindana atılır. Geri kalan şövalyeler ise hemen doğuda, Fırat kıyısındaki yalçın Palu (klasik Balouos) Kalesi'ne yollanır[273].

Gelişmeleri öğrenen Kudüs Haçlı Kralı, ertesi yıl, yanına yeğenini de alarak, kuzenlerini kurtarmak için intikam hırsıyla yola çıkar. Tarihler bu kez 8 Nisan 1123'ü göstermektedir (Res. 213). Bu sırada Mardin emiri İlgazi ölmüş, Belek Bey Artukoğulları'nın reisi durumuna gelmiş, güneyde Halep'ten Musul'a kadar yayılan geniş bir sahaya hükmetmeye

272 İbnü'l Adim 2000: 71; 2008: 24; Azimi 1988: 45; İbnü'l Esir 1987: 469. Anonim Süryani Kroniği (1933: 90) olayın Urfa yöresinde Haig adlı bir kuyu civarında, Urfalı Mateos (2000: 271/CCXXXIV) ise Urfa eyaletinin Taftil köyü çevresinde geçtiğini kaydederler.

273 Ermeni vakanüvisti Urfalı Mateos (2000: 272/CCXXXIV) Palu'ya 25 şövalyenin götürüldüğünü yazar.

başlamıştı. Mağrur kral ordusuyla Tell-Bâşir'den (eski Turbesel, modern Tilbeşar) kuzeye doğru ilerleyip Dülük ve Raban (modern Araban) üzerinden Keysun'a, sonra da Fırat'ın kollarından Göksu (Assurca Sinzi, antik Singas, Ortaçağ'da Singa, Sinca, Şence) nehri üzerinde Romalılarca kurulmuş köprü[274] civarına gelerek buradaki bir köyde ordugâh kurar[275]. Bu sıralarda Belek Bey Gerger Kalesi'ni fethe çalışmaktaydı ve kralın hareketini öğrenince ordusuyla derhal yöreye intikal ederek durumu uzaktan izlemeye başlamıştı. Kral yanındaki büyük güçten aldığı güven ve rakibinin varlığından habersiz, rahatça hareket etmekteydi; savunma önlemleri oldukça gevşek tutulmuştu. Sözgelimi Ermeni tarihçi Urfalı Mateos[276] krallık çadırı kurulduktan sonra hükümdarın atmaca avına çıkmak istediğini, Latin kronik Willermus Tyrensis[277] ve Anonim Süryani Vekayinamesi[278] ise yürüyüş sırasında kralın özel korumalarıyla arasındaki mesafeyi aştığını, korumaların hazırlıksız ve uykulu yakalandığını kaydeder. Bu elverişli ortamı fırsat bilen Belek, 18 Nisan 1123 tarihinde bir baskınla kralı pusuya düşürüp tutsak eder. Tutuklananlar arasında kralın kızkardeşinin oğlu da bulunmaktadır. Belek Bey kral ve yeğenini önce Gerger'e, sonra da Harput'a götürerek, Joscelin de Courtenay ve Galeran de Puiset'nin yattığı zindana atar. Büyük önem taşıyan tutsakları az sayıda muhafıza emanet ederek yeni fetihlerde bulunmak üzere yeniden Suriye'ye doğru yola çıkar. Hıristiyan dünyasını hüzne boğan felaket haberi çarçabuk yayılmıştır. Çağdaş Haçlı papaz ve kronikçi Fulcherius Carnotensis[279] durumu: *....Kral bunu beklemiyordu ve hazırlıklı değildi. Tanrıya inanmayanlara bundan daha keyif veren, Hıristiyanlara da korkunç gelen şey olamazdı...* sözleriyle ifade etmeye çalışmıştır.

---

274 Tabula Peutingeriana'da *ad pontem Singae*, Ravenna Cosmography'de *Since*, Anonim Süryani Kroniği'nde 33: 91) *Singa*, Urfalı Mateos'ta (2000: 272/CCXXXV) *Şençl Gandara*, Halepli vakanüvist İbnü'l Adim'de (2007: 72; 2008: 246) *Sandjah-Sence*.

275 Bu köy Urfalı Mateos'ta (2000: 272/CCXXXV) *Şincirik*, İbnü'l Adim'de (2000; 72; 2008: 246) *Awraş* ya da *Uruş* (*Turuş*) biçimlerinde geçmektedir. Ebul Ferec (1999: II/358) ise Franklar'ın *Sanga* ırmağı üzerinde karargâh kurduklarını bildirir. Olayları başından itibaren izleyen Şamlı vakanüvist İbnü'l-Kalanisi'de (Gibb 1932: 167) savaşın *Manzara* civarında olduğu kayıtlıdır.

276 2000: 272/CCXXXV. Kralın av hazırlığı birçok modern tarihçi tarafından da benimsenmiştir: Bkz. Grousset 1934: 587; Nicholson 1954: 65; Demirkent 1994: 35.

277 1943: II: II/17.

278 1933: III/15.

279 1969: III/XVI.1.

Belek Bey'in kral ve arkadaşlarını yetersiz önlemler alarak Harput Kalesi'nden ayrılışı kısa zamanda duyulmuştu. Harput zindanında beş ay kadar süren tutukluluk sırasında mahkûmların çeşitli kaçış planları yaptıkları, bu arada kimi güvenilir adamlar vasıtasıyla dışarıyla ilişki kurdukları anlaşılıyor. Armağanlar, karşılıklı yemin ve sözlerden sonra Harput Kalesi'ne Urfa'dan 50 kadar ajan yollanır[280]. Willermus Tyrensis[281] gibi Hıristiyan kronikler ise bazı Ermeniler'in Hıristiyan inançlı bu büyük önderlerin orada mahkm olmasını kabul edemeyerek kurtarmaya karar verdiklerini söyler. Sonuçta 15, 20 ya da 50 kadar güçlü Ermeni savaşçı, pejmurde dilenci ve keşiş kılığına bürünerek Harput'a gelir; pelerinlerinin altında birer hançer taşımaktadırlar. Süryani vakanüvist Ebu'l Ferec[282] ise bu işi o sırada kalede çalışan Ermeni işçilerin yaptığını bildirir. 1 Ağustos 1123 tarihinde kale hileyle ele geçirilerek zindandaki kral ve arkadaşları kurtarılır. Fulcherius Carnotensis'in[283] deyişiyle: Kudüs kralı Baudouin, Belek'in prangaları ve esaretinden ilâhi takdir sayesinde kurtulur. Kale, Haçlılar'ın eline geçmiş ve burçlarında Haçlı bayrakları dalgalanmaya başlamıştır. Ancak durumu haber alan çevre halkı kaleyi kuşatarak dışarı çıkışı önleyip derhal Belek Bey'e haber gönderir. Joscelin, beraberce alınan bir karar doğrultusunda, yardım getirmek üzere gizlice kaçmıştır. Durumu Halep'te haber alan Belek Bey hiç vakit yitirmeyerek büyük bir hızla geri döner[284]. Kaleyi, mancınıklarla kuşatır, sonra da tünel açarak altına girdiği bir kuleyi içerden ateşe vermek suretiyle yıkmayı başarıp kısa zamanda yeniden ele geçirir. İhmali görülenler ile isyancıları, kral, yeğeni ve Galeran dışında, feci bir şekilde cezalandırır. Sonra değerli rehinlerini yanına alarak, daha güvenli olduğunu düşündüğü Harran Kalesi'ne ve ardından da Halep zindanına götürür. Bu olayların hemen sonrasında, 1124 yılının mayıs ayında, Halep yakınındaki Membiç Kalesi

---

280 Bu konuda kaynaklarda bazı farklılıklar bulunmaktadır. Urfalı Mateos (2000: 273) esirleri kurtarmak için Besni'den 15 ajan geldiğini söylerken, Anonim Süryani Kroniği (1933: 92) kurtarıcıların sayısının 20 kadar olduğunu ve Keysun'daki kaleleden toplanan Ermeni askerlerden meydana geldiğini kaydetmiştir.

281 1943: II/18.

282 1999: 358.

283 1969: III/XXIII; 2009: 224.

284 Urfalı Mateos (2000: 274) Belek'in, Harput'un Hıristiyanlar tarafından baskına uğrayıp zaptedildiğini duyunca, bir kartal süratiyle hareket edip 15 günde oraya yetiştiğini ve kaleye karşı şiddetli bir harp açtığını kaydetmiştir.

kuşatması sırasında bir okla yaralanarak beklenmedik şekilde hayata gözlerini yummuştur. Tarihler 6 Mayıs 1124'ü göstermektedir.

Yukarıda ana hatları verilen olaylar dizisi Ortaçağ tarihinin en heyecan dolu sayfaları arasında sayılır. O zamanlar gerek Müslüman ve gerekse Hıristiyan dünyasında büyük bir heyecan yaratmış, Harput adı her yerde konuşulur olmuş, Belek Gazi adı dillerden düşmeyen olağanüstü bir kahraman haline gelmişti. Bu olay yukarıda adlarını saydığımız, çağdaş pek çok vakanüvistin yanında, 18. yüzyıldan günümüze gelene değin Haçlı tarihine kafa yoran modern tarihçiler tarafından da defalarca irdelenmiştir[285]. Ancak bunlar daima sözü edilen kroniklerin verdiği bilgilerin yorumundan öteye geçememiştir.

Harput Kalesi'nde Kudüs Haçlı kralı II. Baudouin ve arkadaşlarının hapsedildiği böyle bir zindan var mıydı? Varsa nerede ve nasıldı? 2008 yılında saptanan yeraltı tesisi bu zindan olabilir miydi? Bu soruların yanıtlarını doğrudan doğruya verecek kanıtlardan, ne yazık ki yoksunuz. Ancak, olaylara bizzat tanık olmuş ya da o sıralarda yaşamış vakanüvistlerin kayıtları ve mevcut arkeolojik verilerle kimi sonuçlara varılması da olanak dışı değildir. Örneğin Süryani yazar Ebu'l Ferec[286] zindanı mağara, İslâm tarihçisi Azimî[287] geniş bir kuyu ve Halepli vakanüvist Kemal-ed-Din (İbnü'l Adîm)[288] de kuyu ya da sarnıç olarak tanımlamıştırlar. Öyküyü olayın kahramanları, Urfa Kontu Joscelin ya da bizzat Kudüs Kralı'ndan dinlemiş olabileceği düşünülen[289] ve Kudüs'te I ve II. Baudouin'in yanında görev yapan rahip kronikçi Fulcherius Carnotensis[290] ise zindandan kaleye bir merdivenle çıkıldığını kaydetmiştir. Mağara ya da kuyu görünümlü zindana basamaklarla inilip çıkıldığını ifade eden bu çağdaş tarihî kayıtlar Harput'taki kaya oyma su tesisi ile büyük bir uyum içindedir.

---

285 Grousset 1934: 583 vdd.; Nicholson 1954: 1 vdd.; Ardıçoğlu 1966: 5; Runciman 1987: 133 vdd.; Demirkent 1994: 29 vdd. MacEvit 2008: 93 vd.

286 1999: 358.

287 1988: 46.

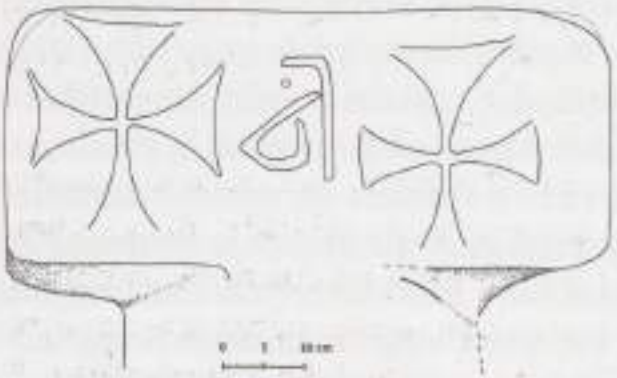
288 2000: 73. İbnü'l Adim (*Bugyat at-Talab fi Tarih Halab*, çev. A.Sevim, Ankara 1976: 89 vd.) "kuyu" olarak nitelediği bu zindana, Belek'in Hicri 518/Miladi 1124 yılında Menbiç ve yöreleri hakimi, Türk asıllı Gümüş-Tegin'in oğlu Hassân'ı da hapsettiğini yazar.

289 Demirkent 1994: 39.

290 1969: III/XXIII.6.

Res. 214 Malta haçlarıyla süslü, monogramlı kireç taşı.

Res. 215 Monogramlı taşın çizimi.

Belek Gazi döneminde kalede inşa faaliyetlerine henüz yeni başlanmıştı ve inşaatlarda Ermeni ustalar görev almaktaydı. Kentin en büyük yapısı Ulu Cami ile Kale Camii bile Belek'in ölümünden sonra inşa olunmuştur. Dolayısıyla Harput'un Artuklu eline geçmesinin hemen ertesinde yeni bir zindanın inşa edilmiş olması mümkün değildir. Olasılıkla Bizanslılar'dan kalma eski tesisler kullanılmıştır. Eski su tesisi önüne sonradan eklenen giriş yapsının Geç Roma-Bizans karakteri taşıdığına yukarıda değinmiştik. Bu nedenle, yeni bulunan kaya oyma yeraltı tesisinin Belek Gazi'nin Kudüs Kralını hapsettiği ünlü zindan olması son derecede mümkün görünmektedir[291].

Kale Mahallesi'ndeki B Ticarethanesi'nin giriş holü duvarında örgü malzemesi olarak kullanılmış oyma Malta haçı bezemeli ve armalı bir mimarî taşın da bu olaylarla ilgili olması mümkündür (Res. 214-215). Yerel kireç taşına oyulmuş parça ne yazık ki kırıktır. "T" biçimli taşın üstteki kolları üzerine iki malta haçı oyulmuştur; aralarına ise "6" rakamına benzer bir işaret ile bir nokta ve "ך" şekilli bir diğer işaret kazılıdır. Eğer dışarıdan taşınıp getirilmemişse bu taş ve üzerindeki işaretlerin, Harput Kalesi'ni çok kısa bir süre elinde bulunduran Kudüs Haçlı Kralı II. Baudouin'e ait bir arma olması hiç de olanak dışı değildir. Çünkü Harput 1076 yılından sonra hiçbir zaman Hıristiyan egemenliğini tanımadığı gibi, Kale Mahallesi'nde de daha çok Müslüman nüfusun yaşadığı anlaşılmaktadır.

---

291 Bkz. Arslan Sevin, Sevin 2009.

Buluntular:

1859 tarihinden sonra Osmanlı yönetimince taş doldurularak köreltilen su tesisi-zindanın temizlik çalışmaları sırasında çok sayıda buluntuya rastlanmıştır. Bunlardan bir bölümü Osmanlılar'a, bir bölümü de daha önceki dönemlere aittir. Ancak tesisin ilk sahibinin Urartular olduğunu ispatlayacak en küçük bir bulgu ve buluntu elde edilebilmiş değildir.

En eski tarihli küçük eserler, dipteki üç haznede ve çamur içinde ele geçirilmiştir. Bunlardan bazıları madenî, bazıları ahşap, kimileri de pişmiş topraktan yapılmıştır. Çamurlu ve güneşsiz ortam nedeniyle ahşap ve deri gibi bazı organik malzemeler günümüze bozulmadan kalabilmişlerdir. Yanısıra çok sayıda küçükbaş hayvan kemiği ve boynuz bulunmuştur.

I. hazneden çıkarılan tunçtan kaşık benzeri bir nesne tıbbî işlemlerde kullanılmış olmalıdır. Demirden bir kılıç parçası, içinde ahşap mahfazası bulunan tunç kını ile birlikte ele geçirilmiştir.

En zengin buluntuya III. Haznede rastlanmıştır. İçinden hâlâ su kaynayan bu haznedeki ahşap ve deri malzeme dikkat çekicidir. Birçok ahşap parça yanında, özellikle kürek benzeri bir gereç iyi durumda bulunmuştur. Kürek, sapıyla birlikte 0.69 m uzunluğunda tek parça ağaçtan oyulmuştur. (Res. 216); ancak hangi amaçla kullanıldığı belirlenememiştir[292]. Yanı sıra bir ya da birkaç oka ait olabilecek yuvarlak kesitli kamış parçaları da ilgi çekicidir.

Buluntular arasında deri bir muska eşsizdir (Res. 217). Armut biçimli muska iki parça deriden dikilerek yapılmıştır. 7.1 cm çap ve 0.3 cm kalınlığındadır. Üstünde, bir ipe geçirilmek üzere yapılmış sapı vardır. Merkez dışında tüm yüzeyi iplerle düzenli şekilde dikilmiştir. Ortada bırakılan badem şekilli kısma sivri bir bıçakla 16 kadar delik açılmıştır. İnce bir deri kapağı bulunan muskanın sihir ya da büyü amacıyla yapılmış olması mümkündür. En azından 150 yıllık, bulunuş durumu göz önüne alındığında ise belki 800 yıllık bir geçmişe sahiptir.

Yine aynı hazneden iki demir bıçaktan biri ahşap kınıyla birliktedir; ancak ince ahşap kından geriye çok az kalıntı gelebilmiştir. Tek parça

---

[292] Su-çamur içinde ele geçirilen kürek V.Sevin tarafından kurutularak Elazığ Müzesi'nde korunmaya alınmıştır.

Res. 216 Tek parça ağaçtan oyulmuş kürek benzeri eşya.

Res. 217 Deri muska.

demirden yapılmış olan bıçağın (uzunluk 22.5 cm) kabzası ahşaptır. Ahşap kabza tek yüzlü namluya iki demir perçinle bağlanmış, ayrıca tunç bileziklerle sıkıştırılmıştır.

Zindan tünelleri ve alt haznelerde çeşitli dönemlere ait çok sayıda pişmiş toprak yağ kandili ele geçirilmiştir (Res. 218). Daha erken tarihlere gidebilecek yağ kandilleri alttaki I. ve III. haznelerden gelmektedir. İlk hazne tabanında bulunan 4.5 cm yüksekliğindeki düz dipli bir kandil iyi kalite pembe renkli kilden yapılmış, hafifçe açkılanan yüzeyi bej rengi astarlanmıştır (Res. 218/3). Tek kırık kulplu kandilin yuvarlak gövdesi üzerinde boru biçimli bir çıkıntı bulunmaktadır. III. haznedeki kulplu iki kandilden biri sırlı, biri de sırsızdır. Beyaz hamurlu kilden yapılmış ilk örnek alçak halka diplidir, içi ve basit ağız kenarlarının dışı petrol yeşili renkte sırlıdır. 4 cm yüksekliğindedir ve özel bir yağ bölmesine sahiptir. Ağız kenarı ile yağ bölmesini, yuvarlak kesitli bir kulp birleştirmektedir (Res. 218/1). Crusader type denen gruba giren kandillerden ikincisi kaba hamurlu kilden ve sırsızdır (Res. 218/2). 3.4 cm yüksekliğinde ve düz diplidir. Ağız kenarından çıkarılıp iç kısmına yapıştırılmış kulbu oval kesitlidir. Bu türde kandillere, yöredeki 11. yüzyılın ortalarına tarihlenen İmikuşağı 2. yapı katı ile Ağın-Kalecikler Höyüğü'nde rastlanmaktadır[293].

---

293 Sevin 1995: 110, res. 47/11-12, lev. XXXII/1-2.

Res. 218
Zindanda bulunan yağ kandilleri.

Aynı derin bölümde açığa çıkarılan kandillerden biri badem biçimlidir ve 3.1 cm yüksekliğindedir (Res. 218/4). Pembemsi renkte ince hamurlu, kirli beyaz renkte astarlı ve çift kalıpta dökülmüştür. Yuvarlak yağ deliğinin gerisinde, tutamak görevi yapan küt bir yumru bulunur. Gövdesi alttan ve üstten baskı tekniğinde yapılmış kabartmalarla bezelidir. Üstte silmeler arasında eğik çizgiler, karın keskinliğinin altında kalan yan yüzlerde stilize ağaç motifleri ve altta da iç içe badem biçimli silmelere yer verilmiştir. Bu türde yağ kandillerine, şimdi kısmen Keban Baraj Gölü'nün suları altında kalan Haraba/Şimşat Kalesi ile Aşvan'da ve Samsat'ta rastlanmıştır[294].

Ortaçağlar'a uzanan bu kandillerin yanında, yine III. haznede 5.2 cm kalınlığında çok ince levha haline getirilmiş parafin ya da don yağı türü bir maddenin fitil etrafında sarılmasıyla oluşturulmuş mum-meşale ilgi çekicidir. 15.6 cm uzunluğundaki meşalenin üzerinde yanık izleri bulunmaktadır. Ortaçağ aydınlatma araçları konusunda bilgi sağlayan bu eşsiz örnek su ve çamur içinde kaldığı için günümüze bozulmadan gelebilmiştir.

[294] Bulut 2007: 192, foto 20.

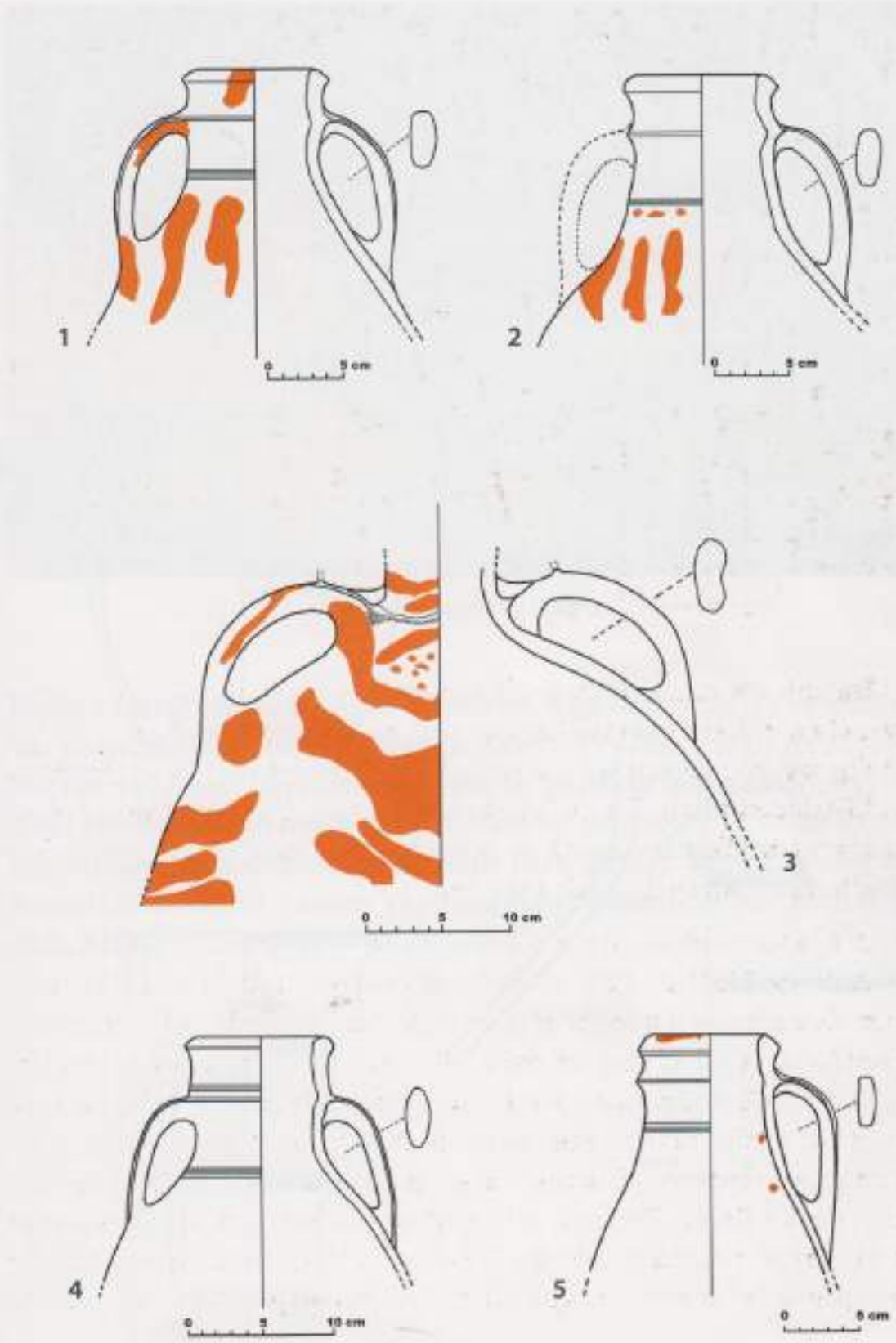
Res. 219 Zindanda ele geçen boya bezemeli testi parçaları.

Osmanlı dönemine ait kandillere genellikle kaya tünellerinin açılışı sırasında merdiven basamakları üzerinde rastlanmıştır. Bunlar, yeşil sırlı biri dışında, son derecede kaba yapımlıdır. Sayıları yediyi bulan Osmanlı kandillerinden tümü düz dipli ve kulpsuzdur. Ağız kenarlarında, yoğun kullanım gördüklerine işaret eden siyah yanık izleri vardır. Benzerleri mahalle kazısı sırasında da ele geçirilmiştir.

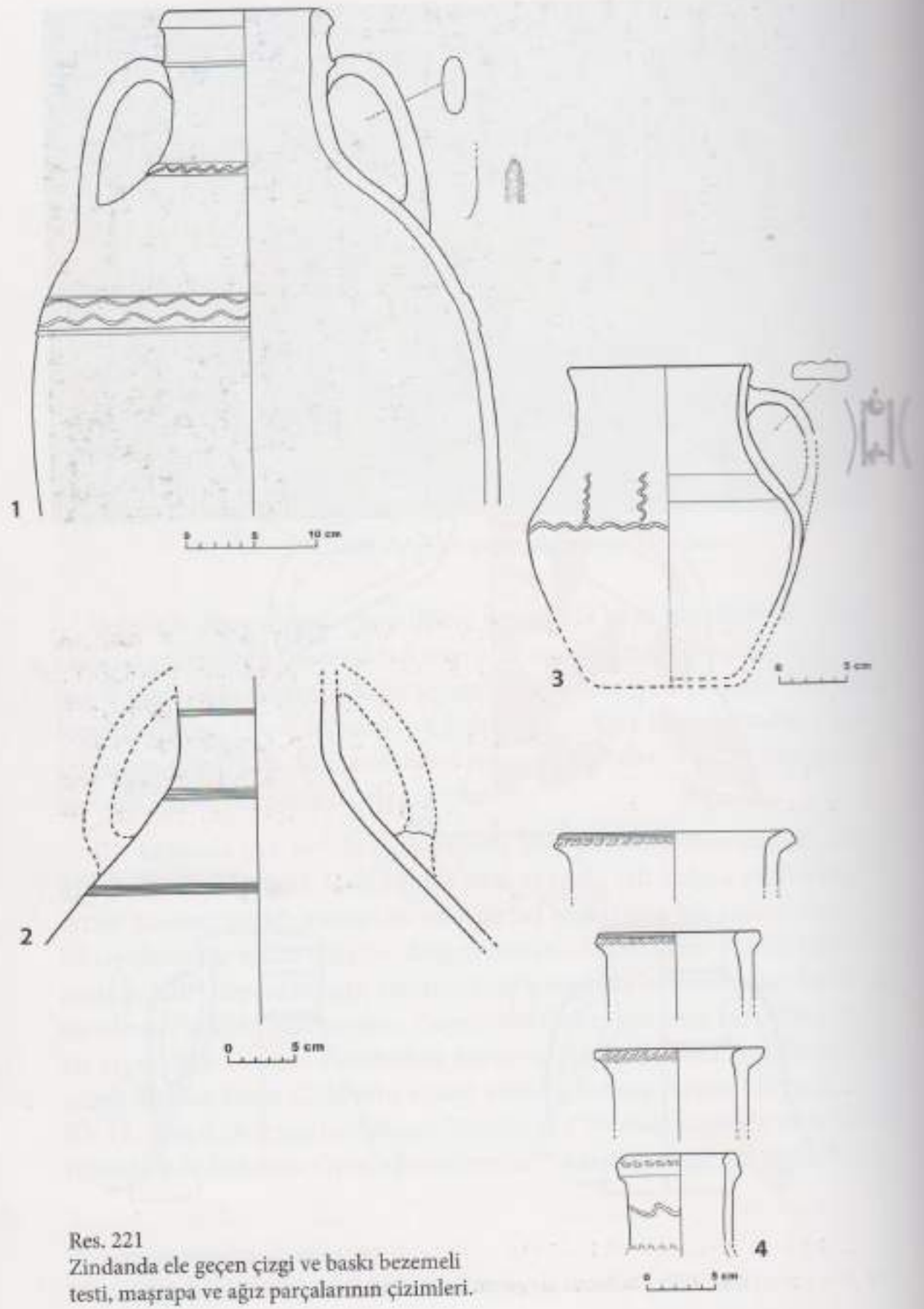
III. haznede çok sayıda çark yapımı testi parçası bulunmuştur (Res. 219-220/1-5; 221/1-2). Çoğunlukla oval gövdeli, çift kulplu ve düz dipli-dirler. Kiremit renkli hamurları üzerine bej renkli ince bir astar atılmıştır. İri testilerin karınları üzerine, dalgalı hatlarla bezeli kalın destek bantları geçirilmiştir. Kap yüzeyleri, kırmızı-kahverenginde boya ve kalın bir fırça ile özensiz şekilde bezenmiştir. Boyunda başlayıp gövdeye inen dikey hat-lar en sevilen bezeme elemanları durumundadır. Bu tarz boyalı testiler şimdi Keban Baraj Gölü'nün suları altında kalmış Aşvan Höyüğü'nün İÖ. 11. yüzyıl civarına tarihlenen "Medieval I"[295] malzemesiyle ve Gritille Höyüğü'nde bulunan Ortaçağ mallarıyla[296] karşılaştırılabilir. Aynı türde

[295] Mitchell 1980: 72 vd., res. 43-44.

[296] Redford 1986: 119, res. 9G-H, 10.

Res. 220 Zindanda ele geçen testi parçalarının çizimleri.

Res. 221
Zindanda ele geçen çizgi ve baskı bezemeli testi, maşrapa ve ağız parçalarının çizimleri.

Res. 222 Bugünkü Harput.

kaplara Elazığ yöresinde Ağın-Kalecikler, Ağın-Kalaycıktepe ve azalarak 14. yüzyılın ilk yarısından Taşkun Kale'de[297], Güneydoğu Anadolu'da Harran ve Samsat höyüklerinin Ortaçağ tabakalarında rastlanmıştır[298]. Kötü pişirilmiş siyah renkli ve hafif açkılı bir maşrapanın gövdesi kazınarak yaplımış dalgalı hatlarla bezelidir (Res. 221/3). Kimi kapların ağız kenarlarına hamur yaşken yapılmış halat bezemeye yer verilmiştir (Res. 221/4).

297 McNicoll 1973: res. 14/8; 1983: 243 vdd.

298 Bulut 2007: 194 vd.; Özgüç 2009: 16, lev. 37/97-98, 38/99-100.

Son Söz

Harput Kalesi'nde 2005-2009 yılları arasında yürütülen kurtarma amaçlı kazıda, bir Osmanlı mahalesinin 4300 m² tutarında kamusal bölümü ortaya çıkarılmıştır. Camisi, mahalle mektebi, ticarethaneleri, atölyeleri, konut, cadde ve sokaklarıyla gün ışığına kavuşan bu mahalle geçici anlamda bir çatı altında korunmaya alınmıştır.

Elazığ Müze Müdürlüğü tarafından bu satırların yazarlarının bilimsel sorumluluğu altında yürütülen kazılara 2010 yılında Kültür ve Turizm Bakanlığı Kültür ve Tabiat Varlıkları Genel Müdürlüğünce son verilmiştir. Kanımızca, Türkiye arkeolojisine ne getirip neler götüreceği hesaplanmadan idarî bir tasarruf sonucu alınan bu acele kararla çalışmalar en verimli döneminde durdurulmuştur. Böylelikle Kültür ve Turizm Bakanlarının himayeleri altında başlatılan çalışma, beş yıl sonra yine aynı Bakanlıkca noktalanmıştır. Beş yıl içinde toprak altından çıkarılan duvarlar yükseldi, yapılar kendini gösterdi, ziyaretçi sayısı da giderek fazlalaştı. Harput Kalesi artık eskisinden daha da büyük bir yıkım tehlikesiyle baş başa. Korunmasız yapıların gerek doğa ve gerekse insan eliyle kısa zamanda yok olma tehlikesiyle yüz yüze geleceği de kuşkusuz.

O halde bu kazıya niye başlandı? Neler düşünüldü ve niçin vazgeçildi? Bu kararları alan yetkililerin sorgulamaları gerekli kendilerini. Türkiye'de hâlâ yıldan yıla değişmeyen bir bilimsel araştırma-kazı politikası geliştirilemediği anlaşılıyor. Uygarlıklar diyarı olmakla övünen bir ülke için çok yazık ve hatta acıklı.

Şimdi yapılacak iş, yüz elli yıl kadar önce terk edilmeye başlayan ve 20. yüzyılın başlarında tümüyle ıssızlaşan bu mahalleyi, vakit yitirmeden, aslına uygun şekilde, hiç olmazsa kısmen restore edip bir açık hava müzesi haline getirmek olmalıdır. Arnavut kaldırımı sokaklarında gezilebilen,

dükkânları, evleri ziyaret edilebilen, insanla yeniden buluşturulmuş bir Osmanlı mahallesi...

Eğer başarılabilirse, birkaç yüz yıl önceki yaşam biçimini ve halk kültürünün yitip giden değerlerini etnografik bir mahalle içinde tanıtan böyle bir örnek Türkiye'de ilk olma özelliğini taşıyacaktır. Ya başarılamazsa ?.....

Kaynakça

ABÛ'L FARAC 1999. *Abû'l Farac Tarihi* (çev. Ö.R. Doğrul), Türk Tarih Kurumu, Ankara (3. baskı).

AÇIKGÖZ, N., N. AÇIKGÖZ 1992. "Minyatürlerle Doğu ve Güneydoğu Anadolu", *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu*, 20-21 Mayıs 1987 (yay.haz. N. Açıkgöz), Elazığ: 31-50.

AÇIKSES, E., 2003. *Amerikalılar'ın Harput'taki Misyonerlik Faaliyetleri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

AINSWORTH, W.F., 1842. *Travels and Researches in Asia Minor, Mesopotamia, Chaldea, and Armenia* I, John W. Parker, London.

AKSIN, A., 1999a. *19. Yüzyılda Harput*, Ceren Ofset ve Matbaacılık, Elazığ.

---------- 1999b. "218 Numaralı Harput Şer'iyye Sicilinin Tanıtım ve Fihristi", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 9/1: 1-17.

---------- 2005a. "Osmanlı Döneminde Harput'un İdarî Yapısı", *Dünü ve Bugünüyle Harput* I (yay. haz. F. Karaman), Elazığ: 61-76.

---------- 2005b. "Osmanlı Döneminde Harput Şehrinin Demografik Yapısı", *Dünü ve Bugünüyle Harput* I (yay. haz. F. Karaman), Elazığ: 76-92.

ALADA, A.B., 2008. *Osmanlı Şehrinde Mahalle*, Sümer Kitabevi, İstanbul.

ALPTEKİN, C., 1992. "Selçuklular Zamanında Harput", *Tarih İçinde Harput* (yay.haz. N. Açıkgöz), Elazığ: 45-51.

ALTUN, A., 1978. *Anadolu'da Artuklu Devri Türk Mimarisinin Gelişimi*, Kültür Bakanlığı Yayınları 264, İstanbul.

AMMIANUS MARCELLINUS, 1986. *The Later Roman Empire* (İngilizce çev. W.Hamilton), Penguin Classics, London.

ANDREA, W., 1913. *Die Stelenreihen in Assur*, J.C. Hinrichs'sche Buchhandlung, Leipzig.

ANONİM SÜRYANİ, 1933. "The First and Second Crusaders from an Anonymous Syriac Chronicle" (İngilizce çev. A.S. Tritton), *The Journal of the Royal Asiatic Society*, London: 69-101.

ARDIÇOĞLU, N., 1964. *Harput Tarihi*, İstanbul.

---------- 1966. "Harput'ta Artukoğulları Devrine Ait Eserler", *Yeni Fırat* 33: 12-13.

---------- 2003. *Harput Hükümdarı Balak Gazi*, Günışığı Yayınları 1, Elazığ.

ARIK, R., 1988. *Batılılaşma Dönemi Anadolu Tasvir Sanatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları 947, Ankara.

ARSLAN SEVİN, N., 2008. "Harput'ta Bir Osmanlı Mahallesi ve Sakinleri", *Toplumsal Tarih* 169: 27-33.

ARSLAN SEVİN, N., V. SEVİN 2007. "Osmanlı Arkeolojisi Harput Kazıları", *Toplumsal Tarih* 159: 48-53.

---------- 2009. "Kudüs Haçlı Kralı II. Baudouin'in Hapsedildiği Harput Zindanı", *Toplumsal Tarih* 186: 52-57.

ARSLAN SEVİN, V. SEVİN, H. KALSEN 2008. "Harput İç Kale Mahalle Kazısı: Osmanlı'ya Arkeolojik Bir Yaklaşım", *Belleten* 264: 629-641.

AŞAN, M.B., 2005. "Osmanlı Öncesi Harput ve Yöresinde Türk İskanının Tarihi Gelişimi", *Dünü ve Bugünüyle Harput* I (yay. haz. F. Karaman), Elazığ: 49-60.

ATAOĞLU, R., 1992. "Harput'ta Artuklu İdaresi", *Tarih İçinde Harput* (yay.haz. N. Açıkgöz), Elazığ: 53-57.

AZİMİ, 1988. *Azimi Tarihi Selçuklularla İlgili Bölümler (H. 430-538-M 1038/39-1143/44)* (çev. A. Sevim), Türk Tarih Kurumu, Ankara.

BAKLA, E., 2007. *Tophane Lüleciliği. Osmanlı'nın Tasarımdaki Yaratıcılığı ve Yaşam Keyfi*, Antik A.Ş. Kültür Yayınları, İstanbul.

BARAM, U., L. CAROLL 2004. (yay.haz.) *Osmanlı Arkeolojisi*, Kitap Yayınevi, İstanbul.

BARBARO, J., 1873. *Travels to Tana and Persia* (ing. çev. W.T.Clerk), The Hakluyt Society, London.

---------- 2005. *Anadolu'ya ve İran'a Seyahat* (çev. T. Gündüz), Yeditepe Yayınevi, İstanbul.

BARDİZAKTSİ, V., B. NATANYAN, K. SIRVANTSDYANTS 2010. *Palu-Harput 1878. Çarsancak, Çemişgezek, Çapakçur, Erzincan, Hizan ve Civar Bölgeler* II (yay. haz. A. Yarman), Derlem Yayınları, İstanbul.

BARKLEY, H. C., 1891. *A Ride through Asia Minor and Armenia. Giving sketch of the characters, manners and customs of both the Musluman and Christian Inhabitants*, London.

---------- 2007. *Anadolu ve Ermenistan'a Yolculuk* (çev. N. Demir), Kesit Yayınları, İstanbul.

BELL, G., 1911. *Amurath to Amurath*, MacMillan and Co. Ltd., London.

BİZBİRLİK, A., 2002. *16. Yüzyıl Ortalarında Diyarbakır Beylerbeyliği'nde Vakıflar (972 Tahriri Işığında)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

BRANT, J., 1836. "Journey through a part of Armenia and Asia Minor, in the year 1835", *Journal of the Royal Geographical Society* VI: 187-223.

---------- 1841. "Notes of a Journey through a part of Kurdistan, in the summer of 1838". Journal of the Royal Geographical Society 10: 341-432.

BULUT, L., 2007. "Samsat Kazısı Buluntuları", *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik* (yay. haz. G. Öney, Z. Çobanlı), İstanbul: 173-197.

CAHEN, CL., 1960. "Balak", *Encyclopedia of Islam* 1: 983.

---------- 1978a. "Khanzit", *Encyclopedia of Islam* 4: 1029.

---------- 1978b. "Khartpert", *Encyclopedia of Islam* 4: 1084.

CERASI, M.M., 1999. *Osmanlı Kenti. Osmanlı İmparatorluğu'nda 18. ve 19. Yüzyıllarda Kent Uygarlığı ve Mimarisi*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

CHALKS, W., 1895 (yay.haz.), *Handbook for Traveller in Asia Minor, Transcaucasia, Persia*, etc., London.

CURZON, R., 2003. *A Year in Erzoroom, and the Frontiers of Russia, Turkey and Persia*, London.

ÇEKEN, M., 2007. "Hasankeyf Kazısı Seramik Fırınları, Atölyeleri ve Seramikeri" *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik* (yay. haz. G. Öney, Z. Çobanlı), İstanbul: 245-261.

ÇÖMEZOĞLU, Ö., 2001. "Cam Bilezikler", Y. Ötüken, "Demre Aziz Nikolaos Kilisesi Kazısından Seçme Küçük Buluntular", *V. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı ve Araştırmaları Sempozyumu*, Ankara: 368-369.

DANIK, E., 1996. "Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1995", *XIV. Araştırma Sonuçları Toplantısı* 1, Ankara: 339-367.

---------- 1997. "Orta Çağ'da Harput Yüzey Araştırması 1996 Yılı Çalışmaları", *XV. Araştırma Sonuçları Toplantısı* I, Ankara: 157-181.

---------- 1999. "Ortaçağ'da Harput Yüzey Araştırması 1998 Yılı Çalışmaları", *17. Araştırma Sonuçları Toplantısı* I, Ankara: 67-77.

---------- 2000. "Ortaçağ'da Harput Yüzey Araştırması 1999 Yılı Çalışmaları", *18. Araştırma Sonuçları Toplantısı* I, Ankara: 17-27.

---------- 2001. *Ortaçağ'da Harput*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.

---------- 2002a. "Harput Kalesi'nin Tarihsel Gelişim Süreçleri", *Uluslar arası Sanat Tarihi Sempozyumu. Prof. Dr. Gönül Öney'e Armağan. 10-13 Ekim 2001*, İzmir: 195-203.

---------- (yay. haz.) 2002b. *Elazığ Harput Kalesi Rölöve, Restitüsyon ve Restorasyon Projeleri*, Gür-Ya Ltd. Şti., Ankara.

---------- 2005. "Orta Çağ Harput'unun Kentsel Gelişimi", *Dünü ve Bugünüyle Harput* I (yay. haz. F. Karaman), Elazığ: 17-47.

DANIK, E., M. BALABAN 2004, *Harput Gezi Rehberi*, Harput Kültür, Tarih, Turizm Sosyal Hizmetler ve Çevre Vakfı Yayınları No 1, Elazığ.

del MONTE, G.F., J. TISCHLER 1978. *Die Orts-und Gewässernamen der hethitischen Texte*, Weisbaden.

DEMİRKENT, I., 1994. *Urfa Haçlı Kontluğu Tarihi, 1118-1146*, II, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

DERANIAN, M., 1981. *Hussenig. The Origin, history, and destruction of an Armenian Town*, Armenian Heritage Pres, Belmont, Massachusetts.

DÖKMECİ, C., 1963. "Harput Çevresinde Gezinti", *Yeni Fırat* 14: 8-10.

DUBIN, L.S., 1987. *The History of Beads*, Times Miror Books, New York.

EMİNOĞLU, M. (yay.haz.), 1998. *Jules Laurens'in Türkiye Yolculuğu*, Yapı Kredi Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

ERDOĞDU, İ., 2006. *XVII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Toplumunda Değişim Eğilimleri (Harput Örneği)*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Yeniçağ Tarihi) Anabilimdalı (basılmamaış doktora tezi), Ankara.

EVLİYA ÇELEBİ 1986. *Seyahatname* III-IV, İkra Yayıncılık, İstanbul.

---------- 1985. *Seyahatname* IX-X, İkra Yayıncılık, İstanbul.

FARUQHI, S., 2002. *Osmanlı Kültürü ve Gündelik Yaşam. Ortaçağ'dan Yirminci Yüzyıla*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul (4. Baskı).

FRANCIS, P. Jr., 1988/1989. "Glass Beads in Asia, Part I. Introduction", *Asian Perspectives* 28/1: 1-16.

---------- 1990. "Beadmaking in Islam: The African Trade and the Rise of Hebron", *Beads* 2: 15-28.

---------- 1994. *Beads of the World*, Schiffer, Atglen, P.A.

---------- 2002a. "Beads", *Fustat Finds. Beads, Coins, Medical Instruments, Textiles and Other Artifacts from the Awad Collection* (yay. haz. J.L.Bacharach),The American University in Cairo Press,Cairo,New York:12-31.

---------- 2002b. *Asia's Maritime Bead Trade: 300 B.C. to the Present*, University of Hawai'i Press.

FULCHERIUS CARNOTENSIS 1969. *A History of the Expedition to Jerusalem 1095-1127* (İngilizce çev. F. R. Ryan), Knoxville.

---------- 2009. *Kutsal Toprakları Kurtarmak: Kudüs Seferi* (çev. İ.B. Barlas), IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

GABRIEL, A., 1940. *Voyages Archeologiques dans la Turquie Orientale* I-II, E. De Boccard, Paris

GALL, H. von, 1967. "Zu den kleinasiatischen Treppentunnels", *Archäologischer Anzeiger*: 504-527.

GARSTANG, J., O.R.GURNEY 1959. *The Geography of the Hittite Empire*, London.

GIBB, H. A. R., 1932. *The Damascus Chronicle of the Crusades. Extracted and Translated from the Chronicle of Ibn Al-Qalânisi*, London.

GONELLA, J., 2001. "The Citadel of Aleppo", *Proceedings of the 11th International Congress of Turkish Art* (yay.haz. M.Kiel et alii.), Utrecht-The Netherlands, August 23-28, 1999: 1-24.

GROUSET, R., 1934. *Histoire des Croisades et du Royaume Franc de Jerusalem* I, Paris.

HAIG, V., 1959. *Kharpert and her Golden Plain*, New York.

HALAÇOĞLU, A., 1986. *381 Numaralı Harput "Ma'mûretü'l-'Azîz" Şeriyye Sicili H. 1283-1284 (M. 1866-1868)*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü yüksek lisans tezi, Ankara.

HAMDULLAH MÜSTEFİ KAZVİNİ 1919. *Nuzhat-al-Qulub* (İngilizce çev. G.Le Strange), London 1919.

HAWKINS, J.D., 1998. "The Land of Işuwa: The Hieroglyphic Evidence", *III. Uluslar arası Hititoloji Kongresi Bildirileri*, Ankara: 281-295.

HAUPTMANN, H., 1969-70. "Norşuntepe. Historische Geographie und Ergebnisse der Grabungen 1968/69", *İstanbuler Mitteilungen* 19-20: 21-78.

HAYLİ, S., 1999. "Tarihi Coğrafya Açısından Harput Şehrinin Fonksiyonları ve Etki Sahası", *Dünü ve Bugünüyle Harput Sempozyumu* I (yay.haz. F. Karaman), Elazığ: 287-304

HELL, X. H. de, 1855. *Voyage en Turquie et en Perse Pendant les Années 1846, 1847 et 1848*, 2, Paris

HEWSEN, R.H., 2002. "Golden Plain: The Historical Geography of Tsopk/Kharpert", *Armenian Tsopk/Kharpert* (yay. haz. R.G. Hovannisian), California: 35-51

HOWARD-JOHNSTON, J.D., 1983. "Byzantine Anzitene", *Armies and Frontiers in Roman and Byzantine Anatolia*, Proceedings of a Colloquium held at University College, Swansea, in April 1981 (yay.haz. S. Mitchell), Oxford: 239-288.

HOWEL, T., 1788 *A Journal of the Passage from India by a Route Partly unguarded, through Armenia and Anatolia, or Asia Minor*, London.

HUNTINGTON, E., 1900. "Armenische Alterthümer", *Zeitschrift für Ethnologie* 32, *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*: 140-152.

---------- 1901. "Weitere Berichte über Forschungen in Armenien und Commagene", *Zeitschrift für Ethnologie* 33, *Verhandlungen der Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*: 173-209.

---------- 1902. " The Valley of the Upper Euphrates River and its People", *Bulletin of the American Geographical Society* 34/4: 301-310.

HURDAZBİH, İBN, 2008. *Yollar ve Ülkeler Kitabı* (çev. M. Ağarı), Kitabevi, İstanbul

HÜBSCHMANN, H., 1969. *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Amsterdam.

IŞIK, F., 1995. *Die Offenen felsheiligtümer Urartus und ihre Beziehungen zu denen der Hethiter und Phryger*, Documenta Asiana II, Roma

İBN BİBİ 1996. *El Evamirü'l-Ala'iye fi'l-Umuri'l-Ala'iye* (Selçukname) 1 (yay.haz., M. Öztürk), Kültür Bakanlığı, Ankara

IBN el-ADİM 2000. *Zubdetü-Haleb min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bölümler* (çev. A. Sevim), Türk Tarih Kurumu Belgeler XXI: 1-85.

---------- 2008. "Artuklular'ın Haleb'deki Hakimiyeti. İbn el-Adim" (çev. A. Usta), *Tarih İncelemeleri Dergisi* XXIII/2. Prof. Dr. Necmi Ülker'e Armağan: 227-260.

IBNÜ'L ESİR 1987. *İslâm Tarihi. El-Kâmil fit-Tarih Tercümesi* 10 (çev. A. Özaydın), Bahar Yayınları, İstanbul.

KARABEKİR, K., 2009. *Hayatım*, Yapı Kredi Yayınları, 2. baskı, İstanbul.

KILIÇ, O., 1989. "XIX. Yüzyılda Harput'ta Misyoner Faaliyetleri", *Fırat Üniversitesi Dergisi* (Sosyal Bilimler) 3(1): 119-137.

KINNIER, J. M., 1814. *Journey through Asia Minor, Armenia and Koordistan in the Years 1813 and 1814*, London.

KLENGEL, H.,1968."Die Hethiter und Isuwa", *Oriens Antiquus* 7: 63-76.

KOÇLAR, B., 1990. *362 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili H. 1082-1083 (M. 1671-1673)*, Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Elazığ.

KÖKER, O., (yay. haz.) 2008. *Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu'ndan Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler*, Bir Zamanlar Yayınları, İstanbul.

KÖROĞLU, G., 2002. "Yumuktepe Höyüğü'nden Bizans Dönemi Cam Bilezikleri", *Ortaçağ'da Anadolu. Prof. Dr. Aynur Durukan'a Armağan*, Ankara: 355-372.

KÖROĞLU, K., 1996. *Urartu Krallığı Döneminde Elazığ (Alzi) ve Çevresi*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

KRAMERS, J.H., 1927. "Kharput", *Encyclopaedia of Islam* 2: 915-916.

LAURENS, J., 1859. *Atlas Historique et Scientifique*, Paris.

LEHMANN-HAUPT, C.F., 1907. *Materialien zur älteren Geschichte Armeniens und Mesopotamiens*, Berlin.

---------- 1910. *Armenien einst und jetzt* I, Berlin.

LIGHTFOOT, C.S., 2005. "Armenia and the Eastern Marches", *The Cambridge Ancient History* XII, Cambridge: 481-497.

LIGHTFOOT, C.S., et al., 1999. "The Amorium Project: The 1997 Study Season", *Dumbarton Oaks Papers* 53: 333-349.

LYNCH, H.F.B., 1901. *Armenia. Travels and Studies* 2, Longmans, New York.

MACEVIT, C., 2008. *The Crusades and the Christian World of the East. Rough Tolerance*. University of Pennsylvania, Philadelphia.

MARKWART, J., 1930. *Südarmenien und die Tigrisquellen nach griechischen und arabischen Geographen*, Wien.

McNICOLL, A., 1973. "Taşkun Kale", *Anatolian Studies* 23: 159-180.

---------- 1983. *Taşkun Kale Keban Rescue Excavations Eastern Anatolia*, BAR International Series 168, Oxford.

MEMİŞOĞLU, F., 2006. *Harput'ta Gelenekler, İnançlar ve El Sanatları*, Ankara.

MILLER, K., 1962. *Die Peutingerische Tafel*, Stuttgart.

MILWRIGHT, M., 2009. "Written Sources and the Study of Pottery in Ottoman Bilad Al-Sham", *Al-Rafidan. Journal of Western Asiatic Studies* XXX: 37-52.

MITCHELL, S., 1980. *Aşvan Kale. Keban Rescue Excavations, Eastern Anatolia. I. The Hellenistic, Roman and Islamic Sites*, BAR International Series 80.

MOLTKE, H. von, 1969. *Türkiye Mektupları*, Remzi Kitabevi, İstanbul.

MORGAN, E.D., 1887. "Russian Geographical Work in 1886. From Russian Sources", *Proceedings of the Royal Geographical Society and Monthly Record of Geography* 9/7: 423-437.

MURRAY, J., 1840. *A Handbook for Travellers in the Ionian Island, Greece, Turkey, Asia Minor, and Constantinople*, London.

NAUMANN, E., 1893. *Vom Goldenen Horn zu den Quellen des Euphrat*, München-Leipzig.

NICHOLSON, R. I., 1954. "Joscelyn I, Prince of Edessa", *Illinois Studies in the Social Sciences* XXXIV/4: 1-108.

ORTHMANN, W., 1971. *Untersuchungen zur späthethitischen Kunst*, Rudolf Habelt Verlag, Bonn.

OTTEN,H., 1973. "Harputa", *Reallexikon der Assyriologie* 4: 122

ÖNEY, G., Z. ÇOBANLI (yay.haz.) 2007. *Anadolu'da Türk Devri Çini ve Seramik Sanatı*, Kültür ve Turizm Bakanlığı, İstanbul.

ÖZDEMİR, R., 1993. "Avârız ve Gerçek Hane Sayılarının Demografik Tahminlerde Kullanılması Üzerine Bazı Bilgiler", *X. Türk Tarih Kongresi* IV, Ankara: 1581-1613.

ÖZGÜÇ, N., 2009. *Samsat*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

ÖZTÜRK, M., 1992. "Arşiv Vesikalarına Göre Harput ve Civarındaki Mimari Eserler", *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu, 20-21 Mayıs 1987* (yay.haz. N. Açıkgöz), Elazığ: 87-94.

PAMUKÇU, S., 2003. "Çitçilik ve Çit Baskıcılığı", *Aksata* 1/1: 55-56

PANINI, A., 2007. *Middle Eastern and Venetian Glass Beads. Eighth to Twentieth Centuries*, Milano.

PAYNE, M.R., 2006. *Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.

PAYNE, M.R., V. SEVİN 2001. "A New Urartian Inscription from Elazığ/Bahçecik, Eastern Turkey", *Studi Micenei ed Egeo-Anatolici* 43/1: 111-119.

QUATAERT, D., 1999. *Sanayi Devrimi Çağında Osmanlı İmalat Sektörü* (çev. T.Güney), İletişim Yayınları, İstanbul.

---------- 2008. *Anadolu'da Osmanlı Reformu ve Tarım 1876-1908* (çev. N.Ö.Gündoğan, A.Z.Gündoğan), Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları

REDFORD, S., 1986. "Excavations at Gritille (1982-1984): The Medieval Period", *Anatolian Studies* 36: 103-136

RUNCIMAN, S., 1987. *Haçlı Seferleri Tarihi* II (çev. F. Işıltan), Türk Tarih Kurumu, Ankara.

SAINT-MARTIN, J., 1818. *Mémoires historiques et géographiques sur l'Arménie* 1, L'Imprimerie Royale, Paris.

SERGÜN, Ü., 1975. *Uluova, Beşeri Coğrafya Açısından Bir Araştırma*, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayını, İstanbul.

SEVİM, A., 2002. *Genel Çizgileriyle Selçuklu-Ermeni İlişkileri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

SEVİN, V., 1986. "Malatya-Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması", *IV. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: 279-300.

---------- 1987. "Elazığ-Bingöl İlleri Yüzey Araştırması, 1986", *V. Araştırma Sonuçları Toplantısı* II, Ankara: 1-44.

---------- 1988a. "The Oldest highway between the regions of Van and Elazığ in Eastern Anatolia", *Antiquity* 62: 547-551.

---------- 1988b. "Elazığ-Bingöl Yüzey Araştırması, 1987", *VI. Araştırma Sonuçları Toplantısı*, Ankara: 451-500.

---------- 1989. "Urartular'a Ait Dünyanın En Eski Karayolu", *Anadolu Araştırmaları XI*: 47-56.

---------- 1995. *İmikuşağı I (6.-1. Yapı Katları)*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.

---------- 2005. Elazığ/Bahçecik Yazıtı ve Urartu Eyalet Sistemi Üzerine Düşünceler", *Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi* 15/2: 379-384.

SEVİN, V., N. ARSLAN SEVİN, H. KALSEN 2009. "Harput İç Kale Osmanlı Mahalle Kazısı 2008 Yılı Çalışmaları", *31. Kazı SonuçlarıToplantısı* I, Ankara: 373-391.

SIMEON 2007. *Polonyalı Simeon'un Seyahatnamesi* (çev. H.D. Andreasyan), Kesit Yayınları, İstanbul.

SIMPSON, J.St., 2009. "The Archaeology of the Clay Pipe in the Near East", *Al-Rafidan. Journal of Western Asiatic Studies* XXX: 67-75.

SINCLAIR,T.A., 1989. *Eastern Turkey: An Architectural and Archaeological Survey* III, The Pindar Pres, London.

SONAT, G., 2005. "Topkapı Sarayı Müzesi'ndeki Osmanlı Zevkiyle Yapılmış Avrupa Porselenleri", *Osmanlı Sarayında Avrupa Porselenleri*, İstanbul, 13-19.

SPAER, M., 1988. "Pre-Islamic Glass Bracelets of Paletsine", *Journal of Glass Studies* 30: 51-61.

---------- 1992. "The Islamic Glass Bracelets of paletsine: Preliminary Findings", *Journal of Glass Studies* 34: 44-62.

---------- 2001. *Ancient Glass in the Israel Museum. Beads and Other Small Objects*, Jerusalem.

STRANGE, G. Le, 1966. *The Lands of the Eastern Caliphate. Mesopotamia, Persia and Central Asia from the Moslem Conquest to the time of Timur*, London.

SUNGUROĞLU, İ., 1958. *Harput Yollarında 1*, İstanbul.

---------- 1959. *Harput Yollarında 2*, İstanbul.

---------- 1961. *Harput Yollarında 3*, İstanbul.

---------- 1968. *Harput Yollarında 4*, İstanbul.

TAYLOR, J.G., 1868. "Journal of a Tour in Armenia, Kurdistan, and Upper Mesopotamia, with Notes of Researches in the Deyrsim Dagh in 1866", *Journal of the Royal Geographical Society of London* 38: 281-361.

TEKİN, O., 2007a. "Harput Kazısından Bir Danişmentli Sikkesi", *Toplumsal Tarih* 164: 49-51.

---------- 2007b. "Bizans Ağırlıkları. Harput Kazısından Bir Örnek", *Toplumsal Tarih* 168: 32-35.

THYS-ŞENOCAK, L., 2001. "Kumkale ve Seddülbahir Osmanlı Kaleleri", *Cogito* 28: 274-282.

TOZER, H.F., 1881. *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*, Longmans, Gren, and Co., London.

URFALI MATEOS, 2000. *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi (952-1136) ve Papaz Grigor'un Zeyli* (çev. H.D. Andreasyan), Türk Tarih Kurumu, Ankara (3. baskı).

ÜNAL, M.A., 1985. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Vakıf ve 16. Yüzyılda Harput'taki Vakıflar", *II. Vakıf Haftası* (3-9 Aralık 1984), Ankara: 182-186.

---------- 1987. "1056-1046 Tarihli Avârız Defterine Göre 17. Yüzyıl Ortalarında Harput", *Belleten* 199: 119-129.

---------- 1989. *XVI. Yüzyılda Harput Sancağı* (1518-1566), Türk Tarih Kurumu, Ankara.

---------- 1992a. "Şer'iyye Sicillerine Göre Harput'taki Eserlerin Korunması Hususunda Halkın ve İdarenin Tutumu", *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu, 20-21 Mayıs 1987* (yay.haz. N. Açıkgöz), Elazığ: 51-54.

---------- 1992b. "XVI. Ve XVII. Yüzyıllarda Harput Sancağı'nın Demografik Yapısı", *Tarih İçinde Harput* (yay. haz. N. Açıkgöz), Elazığ: 89-99.

---------- 1997a. "1646 (1056) Tarihli Harput Kazâsı Avârız Defteri", *Tarih İncelemeleri Dergisi* XII, İzmir: 9-73.

---------- 1997b. "Harput", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* 16: 232-235.

VOLNEY, M.C.-F., 1788. *Travels through Syria and Egypt, in the years 1783, 1784, and 1785*, II, London.

WHEELER, C.H., 1868. *Ten Years on the Euphrates, or, Primitive Missionary Policy Illustrated*, Boston.

WHEELER, E.L., 2002. "Southwestern Armenia as a Roman Frontier: Sophene 188 B.C.-299 A.D.", *Armenian Tsopk/Kharpert* (yay. haz. R.G. Hovannisian), California: 87-122.

WHITCOMB, D.S., 1983. "Islamic Glass from al-Qadim, Egypt", *Journal of Glass Studies* 25: 106-107.

WILLERMUS TYRENSIS, 1943. *A History of Deeds Done Beyond the Sea* (İngilizce çev. E.A. Babcock, A. C. Krey), New York.

YAŞA, R., 1992. "Harput Evleri", *Fırat Havzası Sanat Tarihi Sempozyumu* (yay.haz. N. Açıkgöz), Elazığ: 187-198.

YILDIZ, M., 1965. "Harput Konakları ve Evleri", Yeni Fırat 25: 23-26.

YILMAZÇELİK, İ., 1987. *392 Numaralı Harput Şer'iyye Sicili H. 1260-1264 (M. 1844-1848)*, Ankara Üniversitesi, Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü (yayınlanmamış yüksek lisans tezi), Ankara.

---------- 1990. "392 Numaralı Harput Şer'iyye Sicilinin (H. 1260-1264=M. 1844-1848) Tanıtım ve Fihristi", *Türk Dünyası Araştırmaları* 68: 91-118.

YİĞİT, T., 1995. "Tarih Öncesi ve Hitit Döneminde İšuwa Bölgesi", *Ankara Üniv. D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi* 28: 233-251.

Resim Kaynakçası

Resim 1 Harput Kalesi'nden modern Elazığ ve Uluova'ya bakış (Foto F. Şedele).

Resim 2 Harput Kalesi, kuzeyden (Foto F. Şedele).

Resim 3 Harput Kale girişi (Elazığ Müze Müdürlüğü arşivi).

Resim 4 Harput Kalesi, kuzeybatıdan, geride Keban Baraj Gölü ve Mastar Dağları (Foto F. Şedele).

Resim 5 Harput Kalesi, kuzeyden. Önde Meryem Ana (sol) ve Surp Garabet (sağ) kiliseleri (Foto F. Şedele).

Resim 6 Harput Kalesi, güneyden (Foto V. Sevin).

Resim 7 Ünlü Harput ipeğinden dokunmuş kumaştan bir giysi (Foto S. Arslan).

Resim 8 Harput ipekli dokuması (Foto S. Arslan).

Resim 9 Kalenin güneybatı eteğinde kayaya oyulmuş, merdiven görünümlü Urartu türü temel yatakları (Foto V. Sevin)

Resim 10 İri bir çömleğin üzerine hamur yaşken vurulmuş damga mühür baskısı (Foto S. Arslan).

Resim 11 Kale Camii temellerinde bulunan Roma İmparatorluk Çağı *terra sigillata* türü çanak çömlek parçaları (Foto S.Arslan).

Resim 12 Kalenin kuzeyindeki kayalıklara oyulmuş arkosollü türde kaya mezarı (Foto F. Şedele).

Resim 13 Kalenin kuzey uçtaki en yüksek noktasında kurulu Artuklu sarayının kalıntıları (Foto F.Şedele).

Resim 14 Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan'ın kitabesini taşıyan hayvan kabartmalarıyla süslü burç (Foto F. Şedele).

Resim 15 Sarahatun ve Gürcübey mahallelerinden görünüş, 1902 (Elazığ Müze Müdürlüğü arşivi).

Resim 16 Harput'tan bir kış manzarası, geride Keban Baraj Gölü ve Güneydoğu Toroslar (Mastar Dağı) (Foto F.Şedele).

Resim 17 1926'da yanan eski Hükûmet Konağı yerine yapılan yenisi. Bu bina 1972'de yandı, bugün üerine bir okul inşa edilmiştir (Foto Paki Şedele).

Resim 18 Harput ve Amerika Yardımsevenler Derneği'nin yoksul öğrenciler için gönderdiği yardımların dağıtımı sırasında Harput Hükûmet Konağı önünde düzenlenen tören. 1926'da yanan binanın yerine, bir yıl sonra resim 16'daki yenisi yapılmıştır. Balkonda ellerini kaldırarak konuşan, Fırat Koleji'nin son Amerikalı müdürü Mr. Riggs (F. Şedele arşivi).

Resim 19 Harput çeşmeleriyle dikkati çekiyordu. Üç Lüleli Çeşme en tanınmışlardandı (Foto F. Şedele).

Resim 20 Jules Laurens'in karakalemle çizdiği Kayabaşı'ndan Harput'un görünümü, 1847 (Eminoğlu 1998: 191).

Resim 21 Jules Laurens'in kalem, suluboya ve beyaz guaşla yaptığı Harput görünümü, 1847 (Eminoğlu 1998: 193).

Resim 22 Jules Laurens'in kalem ve suluboya ile yaptığı Harput'ta paşa evi, 1847 (Eminoğlu 1998: 195).

Resim 23 Jules Laurens'in Harput'taki günlük kullanım eşyalarını gösteren deseni. Kalem ve suluboya, 1847 (Eminoğlu 1998: 197).

Resim 24 Harput Amerikan İlahiyat Okulu, 19. yüzyıl ortaları (Wheeler 1868: 185).

Resim 25 Harput Amerikan Kız Okulu, 19. yüzyıl ortaları (Wheeler 1868: 220).

Resim 26 Amerikan Kız Okulu, önde Harput konutları, 19. yüzyıl ortaları (Wheeler 1868: 220).

Resim 27 Önde Fransız mektebi ve kilisesi, geride Sara Hatun Camii (Elazığ Müze Müdürlüğü arşivi).

Resim 28 Kale Meydanı'nda Fransız mektebi binaları (Haig 1959: 435).

Resim 29 Protlar Mahallesi'ndeki Amerikan Fırat Koleji Kampus binalarını gösteren posta kartı, 1890'lı yıllar (Köker 2008).

Resim 30 Protlar (Şehroz) Mahallesi'nden genel görünüm, ortada Surp Agop Kilisesi, geride sol üstte Protestan Kilisesi çan kulesi (Haig 1959: 56)

Resim 31 Harput'un güneybatı ucundan Kayabaşı'nı gösteren bir gravür, 19.yüzyıl ortaları (Wheeler 1868: 66).

Resim 32 Yel Boğazı'ndan Kayabaşı'na tırmanış, 19.yüzyıl sonları (Naumann 1893: 18).

Resim 33 Kale ve Sinabud (Sinamud) Mahallesi, güneyden (Lehmann-Haupt 1910: 473).

Resim 34 G.Bell'in ziyareti sırasında Harput Kalesi, kuzeyden (Bell 1911: res.212).

Resim 35 Miralayzâde Ali Bey'in Harput'un güney eteğinde, Hüseynik köyündeki evinin bahçe duvarına karakalemle işlediği hayali kent panaroması, 1890 (Foto F. Şedele).

Resim 36 Harput Ermeni mezarlığından kireçtaşına oyulmuş, figürlü mezar taşı (Foto V. Sevin).

Resim 37 Gürcübey Mahallesi'nde Surp Garabet Kilisesi, güneydoğu köşe (Foto F. Şedele).

Resim 38 Artuklularca yaptırılmış Ulu Cami, 12.yüzyıl ortaları (Foto F. Şedele).

Resim 39 Ulu Cami'nin ünlü eğik minaresinden ayrıntı, tuğla işçiliği (Foto F. Şedele).

Resim 40 Arslaniye (Esadiye) Camii ve Medresesi girişi (Foto V. Sevin).

Resim 41 Asuri (Norsis) Mahallesi Süryani Meryem Ana Kilisesi,kuzeyden (Foto S. Arslan).

Resim 42 Alaca Mescid Mahallesi'nden görünüm, 1940'ların başı (Foto Paki Şedele).

Resim 43 Meydan Camii, 2009, geride Cemşid Hamamı (Foto F.Şedele).

Resim 44 Ağa Camii minaresi, restorasyon öncesi (Foto F.Şedele).

Resim 45 Ahmed Bey Camii ve minaresi (Foto F.Şedele).

Resim 46 Sara Hatun Camii minaresinden Camii Kebir Mahallesi'ne bakış, geride Ulu Cami, 1960'lı yıllar (Elazığ Müze Müdürlüğü arşivi).

Resim 47 Sara Hatun Mahallesi'nden bir görünüm, 1960'lı yıllar (Elazığ Müze Müdürlüğü arşivi).

Resim 48 Kale'den Sara Hatun ve Zahiriye mahallelerinin görünümü, önde Hacı Murat Yokuşu, 20. yüzyıl başları (Elazığ Müze Müdürlüğü arşivi).

Resim 49 Kale Meydanı önünden Sara Hatun Camii'ne çıkan Hacı Murat Yokuşu, 1900'ler (Elazığ Müze Müdürlüğü arşivi).

Resim 50 Ermeni nüfusun yaşadığı Gürcübey Mahallesi ve kalenin görünüşü, kuzeyden, 20. yüzyıl başları (Köker 2008: 302)

Resim 51 Sonraları Protlar Mahallesi adını alacak Şehroz Mahallesi'nin genel görünümü, güneyden, 19.yüzyıl sonları (Elazığ Müze Müdürlüğü arşivi).

Resim 52 Şehroz (Protlar) Mahallesi, ortada Surp Agop Kilisesi (Haig 1959: 29).

Resim 53 Sara Hatun Camii önündeki Buğday Meydanı, 1900'ler (Elazığ Müze Müdürlüğü arşivi).

Resim 54 1861-62 yılında Sara Hatun Camii önüne, Erzincanlı Hacı Ali Bey'in yaptırttığı sekizgen planlı muvakkithâne (saathâne-vakithâne). Burada namaz vakitlerinin tespiti yanında saat ayarı yapılır ve cemaatin bozulan saatleri de ücretsiz olarak tamir edilirdi. 1958 yılından sonra yıktırıldı (Aysel Şener arşivi).

Resim 55 Harput Kalesi kayalıklarına bakış, güneyden (Haig 1959: 37).

Resim 56 Hüseynik Köyünden Harput Kalesi ve eteklerindeki Sinabud (Sinamud) Mahallesi (Haig 1959: 35).

Resim 57 Sinabut Mahallesi'nin batı kesiminden görünüm (Dr. İshak Tanoğlu arşivi)

Resim 58 Dabakhane (Kureybaşı) Köprüsü, geride Norsis Mahallesi kalıntıları (F. Şedele arşivi).

Resim 59 Süryani Kadim Cemaati'nin yaşadığı Norsis (Asuri) Mahallesi ve geride Elazığ Ovası (Haig 1959: 36).

Resim 60 Büyük çapta toprak altında kalan Norsis (Asuri) Mahallesi ve Meryem Ana Kilisesi, geride Elazığ Ovası (Foto F. Şedele).

Resim 61 Meteris Müslüman mezarlığı (Foto F. Şedele).

Resim 62 Dua Mezarlığı (Foto S. Arslan).

Resim 63 Kale Mahallesi'ni doğu-batı yönünde ikiye ayıran basamaklı Cami Caddesi'nin kazı sırasında görünümü (Foto V.Sevin)

Resim 64 Kalenin ilk kuruluşu sırasında sur ve yapı temellerini oturtmak üzere kayaya oyulmuş basamak görünümlü yataklar (Foto F. Şedele).

Resim 65 Kaledeki çeşitli medeniyetlere ilişkin kültür katmanları hakkında bilgi edinmek amacıyla açılmış stratigrafik sondaj (Foto V.Sevin)

Resim 66 Doğu burçlarından biri üzerindeki 1370 tarihli Dulkadırlı kitabesi (Foto F. Şedele).

Resim 67 Kale Camii ve Osmanlı çağı tabanı altında ortaya çıkarılan İslâm öncesi yapı katları (Foto V. Sevin).

Resim 68/a-b Anonim Bizans follisi, ön ve arka yüz (Foto S.Arslan)

Resim 69/a-b Anonim Bizans follisi, ön ve arka yüz (Foto S.Arslan).

Resim 70 3 unica değerinde tunç Bizans ağırlığı (Foto S. Arslan).

Resim 71 Kale Camii'nin altındaki İslâm öncesi yapı katlarından Geç Roma-Bizans boncukları (Foto S. Arslan).

Resim 72 Madeni asker düğmelerinden bir kısmı ay yıldız kabartmalı (Foto S.Arslan).

Resim 73 Harput Kalesi, kuzeybatıdan (Foto F.Şedele).

Resim 74 Kale Mahallesi topraküstü kalıntılarının kazı öncesi görünümü, geride bir zamanlar Altınova adını taşıyan düzlükte Keban Baraj Gölü (Foto V.Sevin).

Resim 75 Kale Mahallesi'nin kazılar öncesi acıklı görünümü (Foto V. Sevin).

Resim 76 Kale Mahallesi'nin moloz taş örgülü duvar kalıntıları kazı öncesinde açıkça görülebilmekteydi (Foto F. Şedele).

Resim 77 Kale Mahallesi'ni doğu-batı yönünde ikiye ayıran basamaklı Cami Caddesi'nin kazı sonrası görünümü (Foto V. Sevin).

Resim 78 Kale doğu burçlarından biri. Kenarlarında iki renkli kesme taş kullanılmış burç olasılıkla Dulkadıroğulları Döneminden kalma (Foto V. Sevin).

Resim 79 Cami Caddesi, doğudan (Foto V.Sevin).

Resim 80 Cami Meydanı ve basamaklı cadde, önde tuvalet (WC2) (Foto V. Sevin).

Resim 81 Kale Camii'nin 1950'li yıllara dek ayakta kalan örme taş sütunlarından biri (Ardıçoğlu 1964: 97).

Resim 82 Kale Camii genel görünüm, doğudan (Foto F. Şedele).

Resim 83 Kale Camii örme taş sütunlar (Foto V. Sevin).

Resim 84 Örme blok taş sütundan ayrıntı (Foto V. Sevin).

Resim 85/a-b Kenarlarında "hürriyet, müsavat, adalet" yazan gümüş Osmanlı 20 para, ön ve arka yüz (Foto V. Sevin).

Resim 86/a-b Danişmentli emiri Melik Mehmed'e ait bakır sikke, ön ve arka yüz (Foto V. Sevin).

Resim 87 Cami Caddesi'nden mahalle mektebine giriş (Foto F.Şedele).

Resim 88 İki katlı mahalle mektebi odaları ve duvarda kullanılmış kör kemer (Foto F. Şedele).

Resim 89 Mahalle mektebi batı odası, M2 (Foto F.Şedele).

Resim 90 Mahalle mektebi doğu odası, M3 (Foto F.Şedele).

Resim 91 Mahalle mektebi giriş holü ve tuvalet (Foto V.Sevin).

Resim 92/a Mahalle mektebi tuvaletinde bulunan kırık porselen çocuk lazımlığı (Foto F. Şedele)

Resim 92/b Lazımlığın kesiti.

Resim 93 Harput'un eteğindeki Hüseynik Köyünde bir Ermeni esnaf dükkânı, 1885 (Derenian 1981: 28)

Resim 94 A, B ve E ticarethaneleri girişleri ve ana cadde, geride Elazığ Ovası (Foto F. Şedele).

Resim 95 A Ticarethanesinin batıdan görünüşü (Foto F.Şedele).

Resim 96 A Ticarethanesi giriş holündeki karlık çukuru ve çamur petek (Foto F. Şedele).

Resim 97 İçlerinde tahıl saklanan güneşte kurutulmuş topraktan petek. Elazığ Müzesi (Foto F. Şedele).

Resim 98 A Ticarethanesi giriş holünden ocak (Foto F.Şedele).

Resim 99 A Ticarethanesindeki hazne (Foto F. Şedele).

Resim 100 B Ticarethanesi mutfağı (Foto F.Şedele).

Resim 101 B Ticarethanesi kürsübaşı ocaklı kabul salonu (Foto F.Şedele).

Resim 102 B Ticarethanesi kabul salonu kürsü başı ocağı ve alttan soğutmalı seki, önde servis bölümü (Foto F.Şedele).

Resim 103 B Ticarethanesi kürsübaşı ocağından ayrıntı (Foto F.Şedele).

Resim 104 E Ticarethanesi, batıdan (Foto F.Şedele).

Resim 105 E Ticarethanesi ocaklı kabul salonu (Foto F.Şedele).

Resim 106 Kalaycı dükkânı (Foto V.Sevin).

Resim 107 Amid (Diyarbakır) Darphanesi'nde basılmış bakır Osmanlı sikkesi (Foto V. Sevin).

Resim 108 L Dükkânı giriş mekânı ve üst kata çıkan merdiven (Foto F.Şedele).

Resim 109 L Dükkânı üst kat odalarına ait alçı kabartma parçaları (Foto S. Arslan).

Resim 110 Atölyeler alanında ele geçen yarım küre şekilli demir cürufları (Foto S. Arslan).

Resim 111 Kalaylı bakır cezve (Foto V. Sevin).

Resim 112 Doğu grubu atölyeleri, sağda S3-4, solda S5 (Foto F. Şedele).

Resim 113 Doğu grubu atölyeleri girişi, batıdan (Foto F. Şedele).

Resim 114 Batı yamacı atölyeleri, genel (Foto F. Şedele).

Resim 115 Atölye mekânları altında kalmış kaya oyma temel yuvaları (Foto V. Sevin).

Resim 116 Düzgün işlenmiş ana kaya zeminli mekân (Foto F. Şedele).

Resim 117 Batı Yamacı Atölyeleri'nin güney ucundaki bodrum katları, S14-15 (Foto F. Şedele).

Resim 118 Güney Teras Atölyeleri, batıdan (Foto F. Şedele).

Resim 119 Bir atölye (G1) tabanına açılmış çukurlar (Foto F. Şedele).

Resim 120 Bir atölye (G1) tabanına açılmış yuvarlak çukurluklar ve yere düşmüş petek (Foto F. Şedele).

Resim 121 Kurşunlu Camii'nden Üç Lüleli Çeşme'ye uzanan ana cadde, 1930'lu yıllar (Elazığ Müze Müdürlüğü arşivi).

Resim 122 Kentin güney ucundaki eski Harput evlerinden bir görüntü (Elazığ Müze Müdürlüğü arşivi).

Resim 123 Harput'un güney ucunda, Kayabaşı kayalıkları üzerinde kurulu Hacı Kerim Sunguroğlu Konağı. Üç yüzlü şahnişin çıkmasının dış sura ait bir kule kalıntısı olduğu düşünülür, ancak eski bir şahnişin çıkması olduğu belirgin (Foto F. Şedele).

Resim 124 İki katlı kimi küçük evlerin çıkmalarında ahşap kasalı kerpiç dolgu tekniği kullanılmış (Foto F. Şedele).

Resim 125 I No'lu Konut, kuzeyden. Geride modern Elazığ ve ovası (Foto F. Şedele).

Resim 126 Konutun kışlık sofası ve kürsübaşı köşesi (Foto F. Şedele).

Resim 127 Mutfakta üç gözlü ocak, büyük gözün içinde çinko çanak, üstte bakır çay tabağı (Foto F. Şedele).

Resim 128 Mutfaktaki ocağın içinde bulunan çinko çanak (Foto F. Şedele).

Resim 129 II No'lu Konut giriş holü (Foto F. Şedele).

Resim 130 II No'lu Konut sofasının genel görünümü, doğudan (Foto F. Şedele).

Resim 131 Kışlık sofadan bir başka görünüm (Foto F. Şedele).

Resim 132 Kürsübaşı ocağından ayrıntı (Foto F. Şedele).

Resim 133 II No'lu Konutun kileri, yerde yatan petek seki üzerine konmuştu (Foto F. Şedele).

Resim 134 Kapı söve mili demir pabucunun çizimi.

Resim 135 Sara Hatun Camii'nin otomatik olarak kapanan kışlık kapılığı (Elazığ Müze Müdürlüğü arşivi).

Resim 136 Otomatik olarak kapanan kışlık kapı ağırlığının çizimi.

Resim 137 Kale Mahallesi'nin genel görünümü, batıdan (Foto S. Arslan).

Resim 138 Astar kazıma (sgraffito) dekorlu çanak çömlek parçaları (Foto S. Arslan).

Resim 139 Sırlı bir çanağın ilginç göbek motifi (Foto S. Arslan).

Resim 140 Türkuaz zemin üzerine siyah-lacivert sır altı bezemeli çanak parçaları (Foto S. Arslan).

Resim 141 Şeffaf türkuaz zemin üzerine siyah boya ile sır altı bezemeli ve beyaz hamurlu tabak göbeği (Foto S. Arslan).

Resim 142 Beyaz zemin üzerine mavi-siyah nakışlı çanak parçaları (Foto S. Arslan).

Resim 143 Ev kilerlerinde bulundurulan depo kapları. Yöresel olarak sırlı ya da sırlı çini olarak adlandırılırlar (Foto S. Arslan).

Resim 144/1-4 Yöresel olarak "sırlı" ya da "sırlı çini" denen depo kaplarının çizimi.

Resim 145 Silindir gövdeli, kapaklı kavanozun çizimi.

Resim 146 Dikey kulplu sırsız çömlek çizimleri.

Resim 147 Sırsız günlük kullanım kapları (Foto S. Arslan).

Resim 148 Çanaklar (1-7) ve bardak (8) çizimi.

Resim 149 Kapak çizimleri.

Resim 150 Ünlü Alman Meissen Fabrikası'nın markalarını taşıyan porselen fincan dipleri (Foto S. Arslan).

Resim 151 Meissen Fabrikası 1731 yılından sonra çapraz iki kılıçlı logoyu marka olarak kullanmaya başlamıştı (Foto S. Arslan).

Resim 152 Kulpsuz porselen kahve fincanları ve bronz fincan zarfları (Foto S. Arslan).

Resim 153 Kulplu porselen kahve fincanı ve tabağı (Foto S. Arslan).

Resim 154 Tunç fincan zarfı (Foto F. Şedele).

Resim 155 Porselen tabak parçaları (Foto S. Arslan).

Resim 156 Doğu motifleriyle bezeli porselen tabak parçaları (Foto S. Arslan).

Resim 157 Osmanlı dönemi pişmiş toprak ve bronz (üst orta) yağ kandilleri (Foto S. Arslan).

Resim 158 Pişmiş topraktan kabartma bezemeli, ayaklı yağ kandilinin çizimi.

Resim 159 Beyaz ve kırmızı hamurlu tütün lüleleri (Foto S. Arslan).

Resim 160 Kırmızı astarlı ve üretici damgalı tütün lülesinden ayrıntı (Foto S. Arslan).

Resim 161 Halep'te üretilmiş sigara kâğıdı deste zarfları (Foto S. Arslan).

Resim 162 Halep'te Rabbat ve ortaklarına ait fabrikada üretilmiş sigara kâğıdı deste zarfları (Foto S. Arslan).

Resim 163 Halep'te üretilmiş sigara kâğıdı deste zarfları (Foto S. Arslan).

Resim 164 Halep'te Rabbat ve ortaklarınca üretilmiş sigara kâğıdı deste zarf parçaları (Foto S. Arslan).

Resim 165 *Madeni mutfak eşyaları (Foto S. Arslan).*

Resim 166 Yöresel olarak köj denen asma kilitler ve anahtarları (Foto S. Arslan).

Resim 167 Makaslar, dikiş iğnesi, toplu iğneler ve yüksükler (Foto S. Arslan).

Resim 168 Cam eşyalar (Foto S. Arslan).

Resim 169 Bilezik tipleri: 1-18, 21 cam, 19 gümüş, 20 bronz.

Resim 170 Burmalı cam bilezikler (Foto S. Arslan).

Resim 171 Düz yuvarlak cam bilezikler (Foto S. Arslan).

Resim 172 Omurgalı cam bilezikler (Foto S. Arslan).

Resim 173 Kabartma benekli cam bilezikler (Foto S. Arslan).

Resim 174 Çiçek bezemeli cam bilezikler (Foto S. Arslan).

Resim 175 Baklava kesimli cam bilezikler (Foto S. Arslan).

Resim 176 Ay yıldız kabartmalı cam bilezik parçası (Foto S. Arslan).

Resim 177 Avrupa atölyelerinde kalıpta yapılmış çeşitli türde cam bilezik parçaları (Foto S. Arslan).

Resim 178 Foyalı cam bilezik parçaları (Foto S. Arslan).

Resim 179 Filistin'de (Batı Şeria) el-Halil atölyelerinde imâl edilmiş cam bilezik parçaları (Foto S. Arslan).

Resim 180 Çeşitli cam ve maden yüzükler (Foto S. Arslan).

Resim 181 Osmanlı dönemi boncukları. Kolye gelişigüzel dizilmiştir. Üstteki altın boncuk Roma-Bizans döneminden (Foto S. Arslan).

Resim 182 Osmanlı dönemi boncukları. Kolye gelişigüzel dizilmiştir (Foto S. Arslan).

Resim 183 Osmanlı dönemi boncuk taneleri (Foto S. Arslan).

Resim 184 Mavi boncuklar çok seviliyordu. Kimileri kalıpta, kimileri lâmba tekniğiyle yapılmıştır (Foto S. Arslan).

Resim 185 Bohemya atölyelerinin ünlü çok yüzlü cam boncuklarından örnekler (Foto S. Arslan).

Resim 186 Osmanlı toplumunda akik ve kornalin boncuklar çok popülerdi (Foto S. Arslan).

Resim 187 Pişmiş topraktan boncuklar (Foto S. Arslan)

Resim 188 Organik maddelerden yapılmış boncuk taneleri: 1-7 cowrie, 8-10,12 kemik, 11 corallium rubrum (Foto S. Arslan).

Resim 189 Madenî aksesuarlar: 1-9, 11-13 bonz, 10 gümüş (Foto S. Arslan).

Resim 190 Dökme bronz pandantif (Foto S. Arslan).

Resim 191/a-b Fransa kralı XIV. Louis'e (1643-1715) ait 1660 baskılı gümüş sikke delinerek penez haline getirilmiş, ön ve arka yüz (Foto S. Arslan).

Resim 192 Çeşitli fildişi, kemik alet eşyalar (Foto S. Arslan).

Resim 193 Harput Kalesi'nin ünlü zindanı (Foto V. Sevin)

Resim 194 Kale Mahallesi'nin orta yerinde, kaya oyma tesisin görünüşü, güneyden (Foto F. Şedele).

Resim 195 Tesisin güney kenarına oyulmuş çukur ve kanal (Foto F. Şedele).

Resim 196 Tesisin kuzey kenarına oyulmuş, şişkin karınlı bir kübü andıran çukur (Foto F. Şedele).

Resim 197 Sonraları zindana dönüştürülmüş kaya oyma su tesisinin girişi (Foto F. Şedele).

Resim 198 Zindanın önüne eklenmiş tonozlu giriş dehlizinin açılışı (Foto F. Şedele).

Resim 199 Tonozlu giriş dehlizi temizlik sırasında (Foto F. Şedele).

Resim 200 Basamaklı tünel (Foto F. Şedele).

Resim 201 Basamaklı tünelin içten görünümü (Foto V. Sevin).

Resim 202 Tünelden bir görünüm (Foto F. Şedele).

Resim 203 Kaya oyma tünelden görünüm (Foto F. Şedele).

Resim 204 Basamaklı tünel kayaya oyulmuş baca şekilli iki ışıklıkla aydınlatılıyordu. Işıklık bacaları sonradan örülerek köreltilmişti (Foto F. Şedele).

Resim 205 Tünelin sonundaki kaya odası ve içlerinde su bulunan hazneler (Foto F. Şedele).

Resim 206 Temizlik sonrası orta hazneden görünüm (Foto F. Şedele).

Resim 207/a-b Hicrî 1255/Milâdî 1839 tarihli bakır Abdülmecit sikkesi, ön ve arka yüz (Foto S. Arslan).

Resim 208/a-b Hicrî 1255/Milâdî 1839 tarihli bakır Abdülmecit sikkesi, ön ve arka yüz (Foto S. Arslan).

Resim 209 Harput Kalesi'nin batı ucunda Bizans dönemi tüneli girişi (Foto V. Sevin).

Resim 210 Artuklu dönemi su tünelinden görünüş (Foto V. Sevin).

Resim 211 Artuklu su tüneli girişi (Foto S. Arslan).

Resim 212 Artuklu su tünelinden görünüm (Foto F. Şedele).

Resim 213 Belek Gazi'nin Harput zindanına attığı Kudüs Haçlı Devleti Kralı II. Baudouin, Şövalyeler Birliği kurucularını huzuruna kabulü, 13.yüzyıl Willermus Tyrensis (www.wikipedia.org/wiki/Baldwin II of Jerusalem).

Resim 214 Malta haçlarıyla süslü, monogramlı kireç taşı (Foto S. Arslan).

Resim 215 Monogramlı taşın çizimi.

Resim 216 Tek parça ağaçtan oyulmuş kürek benzeri eşya (Foto S. Arslan).

Resim 217 Deri muska (Foto S. Arslan).

Resim 218 Zindanda bulunan yağ kandilleri (Foto S. Arslan).

Resim 219 Zindanda ele geçen boya bezemeli testi parçaları (Foto S. Arslan).

Resim 220/1-6 Testi parçalarının çizimleri.

Resim 221/1-4 Zindanda ele geçen çizgive baskı bezemeli testi, maşrapa ve ağız parçalarının çizimleri.

Resim 222 Bugünkü Harput (Foto F. Şedele).

Planlar Listesi

Plan 1	Harput mahallelerinin yerlerini gösterir plan.
Plan 2	Harput Kale Mahallesi şematik planı (Danık 2002b: pafta 1'den geliştirilmiştir).
Plan 3	Kale Camii altındaki Roma-Bizans yapı katları.
Plan 4	Kale Mahallesi merkezi bölüm planı.
Plan 5	Kale Camii ve bitişik Mahalle Mektebi plan ve kesitleri.
Plan 6	Mahalle Mektebi planı ve doğu-batı kesiti.
Plan 7	A Ticarethanesi planı.
Plan 8	B Ticarethanesi planı.
Plan 9	B Ticarethanesi kürsübaşı ocaklı kabul salonunun tavan örtü sistemine ilişkin rekonstrüksiyon.
Plan 10	E Ticarethanesi planı.
Plan 11	H Dükkânı (Kalaycı) plan ve kesitleri.
Plan 12	L Dükkânı plan ve kesitleri.
Plan 13	Doğu grubu atölyeleri, Güney Atölyesi plan ve kesitleri.
Plan 14	I No'lu Konut plan ve kesitleri.
Plan 15	Urartu su tesisi-Ortaçağ zindanı planı ve kesitler.
Plan 16	Ortaçağ zindanı giriş evreler planı.

Dizin

A

Abdülaziz 29
Abdülmecit 147, 227-228
Ad Aras 35
Adana 14-15
Adana Ulu Camii 113
Adıyaman 18, 204
Ağa Camii 61-62, 65
Ağa Mahallesi 37, 59, 64-65
Ağın 14, 238, 243
Ahi Musa Mahallesi 157
Ahi Musa Mescidi 57
Ahmed Bey Camii 61-62
Ahmed Bey Mahallesi 64-65
Ainsworth, W.F. 9, 22
Akçakale Köyü 55
Akhaimenid 21, 87
Akkoyunlu 26-27, 33, 89, 103, 222
Alacahöyük 98
Alaeddin Keykubat I 27
Ali Kurna Kâğıdı 167
Alişar 98
Alman Koleji 46
Almanya 179, 205
Alparslan 25, 231
Altınova 11, 16, 87, 55, 94
Alzi 17, 21
Amasya 15
Amerika 32, 97
Amerikalı, Amerikalılar 6, 15, 37, 41, 44-46, 68, 110
Amid 35, 139-140
Amini Kale 21
Ammiauns Marcellinus 21, 2
Amorium 201
Amsterdam 207
Anonim Süryani 232-234
Antakya 49, 231
Anzitene 21, 23, 25, 55, 231
Apalas 16
Araban Bkz. Raban
Arami 17, 33
Arap, Arapça 21-23, 37, 55, 84, 172, 187
Arapgir 14, 33, 186
Arapgir Lülesi 186
Arapuşağı 25
Ardıçoğlu, N. 16, 22, 27, 116, 119, 235
Argişti I 17
Armenia 21-23, 41
Armenia College Bkz. Fırat Koleji
Arslandağı 5
Arslaniye Camii 57, 59, 61, 73
Arslanlı Burç-Kapı 23, 26, 105
Arslantepe 16-17
Artuk Bey 47, 231
Artuklu, Artuklular 26-27, 45, 47, 56, 58, 71, 81, 84-85, 89, 93, 103, 105, 117, 119, 222, 229-231, 236
Assur, Assurlular 17, 18, 20
Asuri Mahallesi Bkz. Norsis Mahallesi
Aşvan 11, 14, 239
Aşvan Höyüğü 179, 240
Aşvan Ovası 11
Avrupa, Avrupalılar 31, 68, 97-98, 123, 135, 171, 179, 182, 190, 199, 203, 207, 209, 212-213, 231
Aydın 15
Azimi 232, 235

B

Bahçecik Köyü 18
Bahçecik Yazıtı 20
Balak Gazi Bkz. Belek Gazi

Balkanlar 204
Balouos Bkz. Palu
Barkley, H.C. 9, 44, 167
Barnum, H.N. 9, 37
Barsıkkale 25
Baskil 11, 25, 87, 228
Batı Şeria 202
Baudouin II 27, 41, 44, 56, 232, 235-236
Bayburt 33
Bayraklı 98
Behram 35, 47, 231
Belek Bkz. Belek Gazi
Belek Gazi 5, 27, 35, 41, 44-47, 117, 119, 231-236
Belck,W. 47
Bell,G. 48
Bergama 98
Besni 234
Bingöl 231
Bingöl Dağları 18
Birecik 27, 231
Bizans 22-23, 25, 44, 54-55, 85-89, 93, 99, 107, 117, 201, 205-207, 222, 229-231, 236
Bodrum 91
Boğazköy 98
Bohemya 123, 135, 166, 199, 202-203, 209-212
boncuk 87-88, 134, 136, 166, 171, 190, 202-203, 205-213
Bosna Mostar Köprüsü 98
Börekçi Pir Mehmed Mahallesi 57
Brant, J. 9, 35, 213
Bulanık 17
Bursa 9, 15
Büyük Selçuklu Devleti 25, 231

C

Cacalı Mahallesi 64, 67
cam bilezik 87, 123, 130, 134-136, 140, 151, 161, 166, 171, 191, 193-203
Camii Kebir Mahallesi 61, 63
Camii Şerif Mahallesi 64
Carcathiocerta 22, 46
Carpurt 33
Celali İsyanları 65, 100
Cemşid Hamamı 62
Consèn,O. 45
Corallium rubrum 212
Cornalin d'Aleppo 123, 135, 208
Corne 25, 231
Cowrie 207, 211-212
Curzon, R. 168

Ç

Çabakçur 231
Çatalkaya 65
çedene 140
Çekoslovakya 209
Çelebi Mahallesi 67, 69, 79
Çemişgezek 65
Çin 179
Çingân tayifesi 59
Çin Porseleni 179, 182
Çubuk Bey 25
Çubuk Burcu 23
Çubukoğulları 25, 85

D

Dabakhane Deresi 23, 54-55, 67, 69, 73, 76-77, 81
Dabakhane Köprüsü 77
Dadima 55
Dağ Kapı 5-57
David Komnenos 27
de Hell, X.H. 15, 36, 37, 51, 157
Deliktaş 228
Demre Aziz Nikolaos Kilisesi 201, 249
Dere Hamamı 73
Dere Hamamı Mahallesi 64-65
Despina Hatun 27, 33
Dibni Suyu 21
Dicle 11, 21-22, 229
Divriği 14
Diyarbakır 11, 22-23, 27, 29, 33, 35, 41, 44, 47, 49, 108, 139, 179, 187
Doğancı 25
Doğankuş Bkz. Til Enzit
Doğu Sigillatası 23
Dua Mezarlığı 76, 79
Dulkadiroğulları 27, 107, 117
Dunmore, G. W. 37
Dülük 233

E

Ebu'l Ferec 22, 234-235
Ebu Tahir Mahallesi 65, 69, 73, 100
Efes 98
Eğil 21-22
Eğin 14, 33, 36, 41, 44
Elazığ 1-7, 9-11, 14, 17-18, 23, 25, 29, 46-47, 53, 55, 69, 90, 93, 108, 128, 161, 172, 179, 189, 227-228, 231, 243, 245
Elazığ Ovası 9-11, 14, 17, 29, 77-78, 126, 158, 160
el-Dımeşkî 22

el Halil 202-203, 205, 212
Eliséief, A.V. 45
Enzi Bkz. Alzi
Enzite 17
Erciş 90
Ergani 11, 23, 44, 47
Ermeni, Ermeniler 25, 33, 36, 44-45, 47, 54-56, 68, 71, 73, 79, 124, 179, 186, 232-234, 236
Ermenice 22, 57
Ermenistan 2
Erzincan 14, 33, 44, 72
Erzurum 14-15, 35, 41, 91, 168, 212
Esadiye Bkz. Arslaniye Camii
Esadiye Medresesi 73
Euphrates College Bkz. Fırat Koleji
Evliya Çelebi 11, 33, 57, 68, 90-91, 111, 116, 123, 154

F

fağfuri 179
Fahreddin Karaarslan 71, 119
Fatih Ahmet Mahallesi 76
fenos 109
Fethahmet Taşı 115
Fırat 11, 16, 18, 21, 23, 25, 229, 232-233
Fırat Koleji 9, 32, 41, 43, 47-48, 50, 109
Filistin 201-203, 212
Fransa 14, 91, 208, 214
Fransız Koleji 41
Fulcherius Carnotensis 233-235

G

Gabriel, A. 49
Gakko-Gakgo 5
Gakkoş Bkz.Gakko
Galeran de Puisset 27, 231-234
Gebze 90
Geç Hitit 16-18
Genefik 18, 228
Gerede 90
Gerger Kalesi 233
Gezin 23
Giosafo Barbaro 33
Gökçe Mescid-i Şerifi Mahallesi 64
Göksu 233
Gritille Höyüğü 204, 240
Gürcübey Mahallesi 28, 55-57, 61, 67-68, 79

H

Habibuşağı 18, 228
Hacı Kerim Sunguroğlu Konağı 57, 156
Hacılar Mahallesi 61
Hacılı Mahallesi 64-65, 69
Hacı Murat Yokuşu 66
Hacı Satılmış Mahallesi 57
Haçlı, Haçlılar 22, 27, 35, 41, 44-46, 56, 91, 219, 231-236
Haçlı Seferleri 231
Hafız Osman Öge 69
Halep 29, 49, 91, 113, 136, 186-188, 232-235
Halep Kalesi 90, 123-124
Halep Kalesi Zindanı 222
Hamdullah el-Müstevfi Kazvini 33
Hanegah Mahallesi 64, 67
Hanke Mahallesi 57
Hanke Mescid-i Şerifi 57
Hanzit Bkz. Anzitene
Haraba 239
Haroğlu 25, 228
Harputa 15-16
Harput İpeği 6, 14
Harput Musikisi 7
Harputuana 15
Harput Zindanı 7, 217, 219, 232, 234
Harran Höyüğü 243
Harran Kalesi 234
Harziuna Ülkesi 16
Hassân 235
Hazar Gölü 11, 23, 65, 179
Hebron Bkz. el Halil
Hellenistik Çağ 21
Hepwort,G. 47
Hıristiyan, Hıristiyanlar 49, 57, 61, 64, 67, 79, 231, 233-236
Hısn-ı Keyfa 119
Hisnā de-Zāid 21
Hışn-ı Ziyād 21
Hitit 15-18, 95, 98
Hoca Hasan Mahallesi 57, 61
Horasan Harç 25, 84, 87, 105, 111, 115-116, 143, 148, 150, 220, 222
Howel, T. 33
Hozat 41
Hulvenk 36
Huntington, E. 46, 251
Huriye Hatun Mahallesi 61, 64, 67
Hurri, Hurriler 16, 22
Hüseynik (Ulukent) 47, 49-50, 69, 71, 75-76, 124

Hüseynik Kilisesi 71
Hüseynikli Bogos 69

I-İ

İbn Hurdazbih 21
İbnü'l Adim Bkz. Kemal-ed-Din
Idar-Oberstein 205
İlgazi 231-232
İlhanlılar 27
İmikuşağı 11, 25, 87, 238
İngiliz 9, 33-35, 41, 44-45, 47, 73, 168, 181
Ioannes IV Komnenos 27
İpek Yolu 179
İran, İranlı 11, 25, 33, 68, 87, 201, 208, 228-229
İslâm, İslâmiyet 25, 54, 56, 84, 86-88, 97-98, 199, 201, 203-206, 211, 222, 231, 235
İstanbul 2, 15, 31, 36, 44, 49, 100, 113, 116, 171, 179, 186, 204
İšuwa Krallığı 16
itikaf 116
İznik Çinisi 113

J

jeton 123, 135, 213
Joscelin de Courtenay 27, 41, 231, 233, 235

K

Kadı Kayası Mahallesi 57
Kalaycıktepe Bk. Ağın
Kale Camii 2, 23-24, 81, 85-86, 88-89, 94, 104-105, 110, 112-114, 116-119, 135-136, 206, 220, 236
Kalecik, Van 228
Kalecikler Höyüğü Bkz. Ağın
Kale Haydari 228
Kaleköy 18
Kale Mahallesi 30, 37, 51, 53, 67, 69, 80-81, 83-84, 89-91, 94, 96, 100, 102-104, 106, 109-110, 123-125, 142, 154, 157-158, 163, 167-172, 178, 180, 182-183, 190, 205-206,
212, 217-218, 236
Kale Meydanı 41-42, 66
Kalıp (Prosser) Tekniği 209
Kalon Pedion Bkz. Güzelova
Kandil 183, 184, 229, 238-240
Kaniş-Kültepe 98
Kanuni Sultan Süleyman 147
Kanunu Esasi 41
kapılık 135, 169
Karakaya Baraj Gölü 15, 18, 87, 228
Karakoçan 18
Kar-pert 22
Kastamonu 15
Kavalalı Mehmed Ali Paşa 27
Kayabaşı 5, 36-37, 41, 44-46, 57, 65, 156
Kaya Mahallesi 61
Kayseri 44
Kazım Karabekir 67, 71, 134, 158
Keban 14-15, 36, 44
Keban Baraj Gölü 11-12, 16, 20, 28, 55, 94, 228, 239-240
Kemah 14
Kemal-ed-Din 232-233, 235
Kemaliye Bkz. Eğin
Keşiş Göl Bendi 217
Keysun 233, 234
Khanzit 23, 25
Kharberd Bkz. Kharpert
Kharpert 22, 35
Khartabird 22, 33
Kıptiler 59
Kıptiyân Tayifesi Bkz. Çingân Tayifesi
Kırnatacı Mustafa Çavuş 69
Kızıl Hamam 76
Kızıl Kilise Bkz. Meryem Ana Kilisesi
Kızıluşağı 25
Kinnier J.M. 34
Kommagene Bkz. Qumaha
Konya 15, 98
Konya-Karahöyük 98
Korucutepe 16
Kozluca Mahallesi 61, 64
Kömürhan 11, 18, 228
Kör Karabet 69
Körzüt Kalesi 218
Kösedağ Savaşı 69
Kral Yolu 11
Kudüs 27, 41, 44, 46, 187, 219, 232, 234-236
Kummuhu Bkz. Qumaha
Kureybaşı Köprüsü Bkz. Dabakhane Köprüsü
Kurşunlu Cami 61, 155
Kuštašpili 18
Kuzova 11
Kürsübaşı 132-134, 158, 160, 164-165
Kürt 45, 68
Kütahya 27

L

Latin 231, 233

Laurens, J. 36-39, 150, 163

Lehmann-Haupt,C.F. 17, 22, 47

loğ taşı 140

Londra 35, 45

Lucullus 11

Lüle Bkz. Tütün Lülesi

Lynch, H..B. 45

Lyon 14, 91

M

Maden 23, 47

Malatya 16-18, 23, 25, 33, 45

Malazgirt 17

Mamuratü'l-Aziz 29

Mardin 187, 231, 232

Mar Şemun Kilisesi 71, 76

Mastar Dağı 18, 20, 28

Mazara, Mezraa 5, 23, 25, 29, 35, 44, 47, 167

Mazgirt 14, 41

Medrese-i Hümmam Mahallesi 61

Medrese Mahallesi 64

Meissen Fabrikası179-181

Mekke Ecyad Kalesi 98

Melentenis 25

Melik Gazi Gümüştegin 117, 235

Melik Mehmed 117

Membiç Kalesi 234

Memluklu 27

mercan 207

Meryemana Kilisesi 54-55, 59, 71, 73, 75-76, 78

Mescid-i Ahi Musa Mahallesi 61

Mescid-i Alaca Mahallesi 61

Mescid-i Arslaniye Mahallesi 61

Mescid-i Atik Mahallesi 61

Mescid-i Cedid Mahallesi 61

Mescid-i Cuma Mahallesi 57

Mescid-i Muzaffereddin Mahallesi 61

Mescid-i Müderris Mahallesi 61

Mescid-i Ortak Mahallesi 61

Mescid-i Zahiriye Mahallesi 61

Meteris Mezarlığı 76, 78

Metita 25

Meydan Camii 61, 62

Meydan Mescidi Mahallesi Bkz. Mescid-i Atik Mahallesi

Mezopotamya 17

Mezre Bkz.Mazara

Mısır 27, 95, 187, 201-201, 212

Milet 98

millefiori 135-136, 162

Minua 17, 20-21

Miralay-zâde Ali Bey 49-50

misyoner, misyonerler 9, 15, 31, 34, 37, 41, 44-45, 47, 51, 68, 79

Moltke H. von 35, 167

Morgan, E.D. 45

Murad IV 65

Mustafa II 140

Molla Seyid Ahmed Mahallesi 61

Moravia Bkz. Bohemya

Munzur 14

Muradiye 218

Murano 207-208, 212

muska 211, 214, 237, 238

Musul 187, 232

Muş 37

Muş Ovası 18

muvakkithane 72

Muzafferüddin Mescidi 57

Müderris Mahallesi 154

Müslüman, Müslümanlar 56-57, 59, 61, 64, 67, 76, 78, 235, 236

N

Naumann, E. 45

Ninib-kib-uşur 17

Niksar 91

Nizameddin İbrahim 119

Norsis Mahallesi 57, 59, 61, 67, 69, 73, 78

Norşuntepe 16, 18, 20

O-Ö

Obuz Bağları 132

Oryentalist, Oryentalizm 31, 37, 124

Osman III 151

Osmancık 90

Osmanlı, Osmanlılar 6-7, 11, 27, 31, 33, 41, 53, 64-65, 67, 83, 85, 89, 91, 93-95, 97-99, 103-104, 106, 111, 115-116, 123, 135, 140, 143, 147, 171, 179, 184, 193, 203, 205-206, 208, 210, 212, 217, 219, 222, 229, 237, 240

Osmanlıca 188

Osman Kethüda Mahallesi 61

P

Palu 11, 14, 17-18, 37, 65, 228, 231-232

pandantif 205-206, 211, 213-214

Paris 91

Partlar 21

Patnos 20

Perçenç (Akçakiraz) Köyü 110

Perge 98

Pers 11, 21

Pertek 14, 17, 41, 65

Pervane Camii Bkz. Ağa Camii

petek 128, 130, 139, 151, 153, 164, 166

Philaretos Brakhamios 25

Pirot Bkz. Ad Aras

Polonya 33

Polonyalı Simeon 33, 59, 154

Polybios 11

porselen 116, 122, 130, 134-135, 139-140, 151, 161, 166, 171-172, 179-183

Protestan Mezarlığı 79

Protlar Mahallesi 68, 70

Puduhepa 16

Q

Quart Pierre 22

Qumaha 18

Qu[maha] 20

Qu[tume] 20, 21

R

Raban 233

Reşid Mehmed Paşa 5, 27, 35, 37

Roma, Roma İmparatorluğu 11, 21, 23, 25, 54-55, 87, 89, 95, 201, 205-206, 222, 229, 233, 236

Romanlar Bkz. Kıptiler

Rotterdam 207

Rum 27, 33, 59, 68

Rus 68

Rusa II 18

S

Safevi 27

Sağman 65

Saint-Martin, J. 35

Sal Deresi 11, 69, 81

Salhane Mahallesi 64, 67

Samsat 243

Samsun 15

Sapanca 90

Sara Hatun Camii 42, 49, 61, 63, 66, 68, 71-72, 168

Sara Hatun Mahallesi 59, 64

Sarduri II 17, 18, 20

Sardurihinili 20

Sasani, Sasaniler 21, 23, 87

Selçuklu, Selçuklular 27, 88, 98

Seleukoslar 21

Seli (Dilek) Köyü 110

Seyf üd Devle 25

sgraffito 55, 172, 173

Sıhke Bendi 217

sırlı 55, 86, 122, 161, 166, 172-176, 179, 183, 238, 240

sırlı çini 174 -176

Side 98

Siirt 187

sikke 2, 23, 25, 85-87, 116-117, 119, 123, 134-135, 139-140, 142, 147, 151, 214, 227, 228

Sinabut Kilisesi 71

Sinabut Mahallesi 47-48, 50, 55, 57, 61, 69, 71, 73, 75-76, 79

Sinamud Bkz. Sinabut

Singa Bkz. Göksu

Singas Bkz. Göksu

Sinzi Bkz. Göksu

Šišura 16

Sivas 14, 15, 27, 44

Sivas Kalesi 123

Sivrice 179

Sophene 35, 55

Sophene Krallığı 21

Sunguroğlu, İ. 11, 15, 16, 47, 48, 50, 53, 57, 65, 67, 71, 76, 91, 105, 109, 110, 115, 116, 123, 132, 156, 161, 167, 169, 174, 193, 219

Suriye 17, 188, 201, 203, 212, 233

Surp Garabet Kilisesi 55, 56, 59

Surp Hagop Kilisesi 59, 70

Surp Nişan Kilisesi 69

Suruç 231

Süleyman Düğümü 172

süluk 116

Sümer 95, 98

Süryani Kadim Cemaati Mezarlığı 79

Süryani Mıkır 69

Süryani, Süryaniler 2, 22, 44, 45, 54, 55, 59, 60, 68, 69, 71, 77, 79, 233-235

Süryanice 21, 22, 75

Süryani Mahallesi 55
Süt Kalesi 11, 219

Ş

Şahinkaya Bkz.Hulvenk
Şam 187
Şam Kalesi 180
Şamram Kanalı 217
Şarrukin II 17
Şebeteria 17
Şehroz Mahallesi 57, 59, 68, 70, 79
Şence Bkz. Göksu
şeve 116, 123, 166, 191, 193
şeve kırma 191
Şimşat Kalesi 239
Şincirik 233

T

Tabakhane Deresi 11
Tadım Bkz. Dadima
Tahiriye Mescidi 73
Tanzimat Fermanı 41
Taşkun Kale 179, 243
Taylor, J.G. 41
Tell Bâşir 233
Tepecik 16
Tepegöz Mahallesi 64
Thertonia 25
Tigranes 21
Tilbeşar Bkz. Tell Bâşir
Til Enzit 11, 23
Tokat 9,15
Tomisa 11
Toprakkale, Van 228
Toptaş Mahallesi 64, 67
Toptop Mezarlığı 76
Toroslar18, 22, 23
Tozer, H.F 9, 45, 73, 110, 225
Trabzon 15, 27, 33, 36
Tudhaliya 16
Tukulti-apil-Eşarra 17
Tunceli 18
Turbesel Bkz. Tell Bâşir
Tuşpa 17
Türk, Türkler 36, 37, 44, 45, 56, 68, 97, 98, 157, 158, 227, 228, 231, 235
Türkiye 9, 35, 37, 98, 99, 201, 245
tütün lülesi 116, 134, 135, 140, 151, 162, 166, 171, 184-187
Tyre 22

U-Ü

Ulu Cami 57, 58, 63, 69, 79, 119, 236
Uluova 5, 9, 23, 44, 103, 105, 142
Urartu 17-21, 47, 81-83, 88, 93, 95, 103, 105, 106, 117, 142, 143, 148, 217, 218, 221, 228-229, 237
Urfa 41, 46, 231, 232, 234, 235
Urfalı Mateos 232-234
Uruş 233
Uslu Köyü 179
Uzak Doğu 182
Uzun Hasan 26, 27, 33
Üç Lüleli Çeşme 6, 34, 155
Üryan Baba Mezarlığı 76

V

Van 213, 217
Van Gölü 18, 218
Van Kalesi Bkz. Tuşpa
Venedik 99, 136, 166, 207-209, 212, 213
Vertetil 49
Viyana 179, 181
Volney, M.C.-F. 91, 124

W

Wheeler, C.H. 15, 22, 37, 41, 68, 167
Willermus Tyrensis 21, 232-234

Y

Yakın Doğu 2, 201, 203, 206
Yakubî Kilisesi Bkz. Meryem Ana Kilisesi
Yavuz Sultan Selim 27, 57, 147
Yazıkonak Bkz. Vertetil
Yeni Hamam 73
Yıldıztepe 18, 20
Yoncalı 17
Yukarı Şehir, Yukarı Kent 5, 30, 93
Yunan 95, 98
Yunanca 9, 85

Z

Zaid Kalesi 22
Zahiriye Mahallesi 66
Zahiriye Mescidi 57
Zırtan Şelalesi 79
Ziata 21, 25
Ziata Castellum 21
Ziyat 21